

Salih Vezir Büyük Vezir'e Karşı: Farklı Tarihsel Anlatılarda 'Alī b. 'Īsā ve İbnu'l-Furāt'ın Profillerinin Değişimi

ABDÜLVAHİD YAKUB SİPAHİOĞLU

Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Türkiye

Atatürk University, Faculty of Theology, Turkey

a.sipahioglu@atauni.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0001-7068-029X>

Öz

Araştırmamız büyük olaylar ve tarihsel figürler arasındaki ilişkiyi konu edinmektedir. Büyük olaylar; tarihte önemli kırılmalara yol açan krizler, çöküşler, zaferler gibi hadiselerdir. Bunlar büyük tarihsel değişimlerin başlangıcı ya da sonudurlar. Dolayısıyla tarihsel ilginin yoğunlaştığı ve kendisiyle beraber bir dizi olay, mekan ve kişinin de içinde olduğu okumalara tabi tutulurlar. Çalışmamızda bu durum, astronomiden ödünç aldığımız *kütleçekimsel merceklenme* kavramıyla açıklanmıştır. *Kütleçekimsel merceklenme*, evrendeki büyük kütleli cisimlerin çevrelerinde bulunan cisimlerin görünümüne etkilerini ifade etmektedir. Tarihte de büyük olaylar benzer bir etkiye sahiptiler ve çevrelerindeki kişilerin, olayların veya mekanların olduklarından daha büyük/önemli ya da küçük/önemsiz görünmelerine yol açarlar. İlk dönem İslam Tarihi açısından 'Abbāsi hilafetinin siyasi çöküşü bu etkinin somut bir örneğidir. Klasik ve modern tarihçilerden kimilerinin ifadeleri ile bu çöküş neredeyse yeryüzünde düzenin değişmesine yol açan bir olaydır. 'Abbāsi devletinin hızla istikrarsızlaştığı, toprakların ve gelirlerin kaybedildiği, devletin hızla küçüldüğü bu "çöküş" döneminde iki vezir ön plana çıkmaktadır. Vezirliği adeta "nöbetleşe" yapan bu iki isim; Ebū'l-Hasen 'Alī b. Muḥammed b. Mūsā b. el-Ḥasen b. el-Furāt el-'Aḳūlī (ö. 312/924) ve Ebū'l-Hasen 'Alī b. 'Īsā b. Dāvūd el-Cerrāḥ (ö. 334/946) idi. Klasik ve modern tarih metinlerinin birçoğu incelendiğinde, İbnu'l-Furāt ve 'Alī b. 'Īsā'nın, 'Abbāsilerin siyasi çöküşünün *kütleçekimsel merceklenmesine* maruz kaldıkları görülmektedir. Çünkü iki vezire dair anlatımlar 'Abbāsilerin çöküşüne nelerin ya da bu isimlerden hangisinin sebep olduğu sorusuna cevap arar nitelikte kaleme alınmış gibidir. Böyle bir anlatımın en belirgin örnekleri, iki vezirin *ṭabaḳāt* kitapları ve genel tarihlerdeki biyografik kayıtları/hal tercümeleridir. Ancak hal tercümelerinin kaydedildiği bu eserlerden daha erken zamanlarda -iki vezirin yaşadığı zaman dilimine daha yakın dönemde- yazılmış kimi metinler bu görüntüyü bozmaktadır. Hal tercümeleri ve bahsi geçen daha erken kaleme alınmış eserlerdeki anlatımlar karşılaştırıldığında iki vezirin, 'Abbāsilerin çöküşü sorusunun ötesine taşındığı ve daha derin bir siyaset kültürü tartışmasının konusu haline geldikleri görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: 'Abbāsiler, İbnu'l-Furāt, 'Alī b. 'Īsā, Vezirlik, Ṭabaḳāt, Kütleçekimsel Merceklenme.

The Good Vizier versus The Grand Vizier: Changing Profiles of ‘Alī b. ‘Īsā and Ibn al-Furāt in Different Historical Narratives

Abstract

Our research deals with the relationship between major events and historical figures. These major events are crises, collapses, and victories that lead to important breaking points in history. They are the beginning or the end of great historical changes. Therefore, these events need a particular approach in which any series of events and important figures go through analyses in their own right. In our study, this situation is explained by the gravitational lensing theory borrowed from astronomy. Gravitational lensing refers to the effects of massive objects in the universe on the appearance of objects around them. Major events in history have had a similar effect and caused the people, events, or places around them to appear larger/important or small/insignificant than they are. The political collapse of the ‘Abbāsīd caliphate in the early Islamic history is a concrete example of this effect. In the words of some classical and modern historians, this collapse is an event that almost led to the change of order on earth. The names of the two viziers stand out in this period of collapse when the Abbasid state rapidly destabilized, lands and incomes were lost, and the state rapidly shrank. These two names, who were recorded as being the viziers by “taking turns”, were Abū al-Ḥasan ‘Alī b. Muḥammad b. Mūsā b. al-Ḥasan b. al-Furāt al-‘Aḳūlī (d. 312/924) and Abū al-Ḥasan ‘Alī b. ‘Īsā b. Dāwūd al-Jarrāḥ (d. 334/946). When most of the classical and modern history texts are examined, Ibn al-Furāt and ‘Alī b. ‘Īsā appears to have been subject to the gravitational lensing of the political collapse of the ‘Abbāsīds. Because the expressions about the two viziers seem to have been written in a way that seeks to answer the question of what or which of these names caused the collapse of the ‘Abbāsīds. The most prominent examples of this type of expression are the biographical records of the two viziers in the *ṭabaqāt* and universal histories. However, some works that were written earlier than these works in which the biographical narratives were recorded - closer to the time period when the two viziers lived - distort this image. When the biographical records and the expressions in the mentioned early works are compared, it is seen that the two viziers have moved beyond the collapse of the ‘Abbāsīds and have become the subject of a deeper political culture debate.

Keywords: ‘Abbāsīds, Ibn al-Furāt, ‘Alī b. ‘Īsā, Vizierate, *Ṭabaqāt* Literature, Gravitational Lens.

Giriş

Tarihi şahsiyetler ile önemli hadiseler arasındaki ilişki, onların tarih içindeki görünümüne belirli yönlerde etki eder. Bilhassa tarihin kırılma anları addedilen krizler ve zaferler bunlarla ilgili şahsiyetleri olduğundan daha büyük veya küçük, daha merkezde ya da kenarda görmemize neden olabilmektedir. Tarih araştırmalarımıza kaynaklık eden eserler müelliflerinin kimi zaman büyük olayları -kimi zaman da başka soruları-merkeze alarak gerçekleştirdikleri okumalarla şekillenebilmektedir. Onların eliyle tarihsel olaylar ve kişiler arasındaki bağlantılar kurulur ve böylece tarihsel anlatımlar biçimlenir.

Tarihsel olaylar ve kişiler arasındaki bu durumu anlamak için astronomi alanından bir teoriye, *kütleçekimsel mercekleme*ye müracaat edebiliriz. Bu teori, gözlemci ile gözlediği cisim arasında dağılmış olan diğer cisimlerin gözlem olayına etkisini ele almaktadır. Buna göre gök cisimleri, kütlelerinin uzayda oluşturduğu çökme ile bizim baktığımız açıya göre arkalarında kalan cisimlerden yayılan ışığı bükerek o cisimlerin konumlarının ve büyüklüklerinin olduğundan farklı görünmesine neden olurlar.¹ Bu nedenle gök cisimleri hakkında doğru ya da doğruya yakın bilgiler edinmek istendiğinde *kütleçekimsel mercekleme* etkisini gidermek gerekmektedir. Bunun için de söz konusu etkinin sebep olduğu bükülmeyi çözmeye yarayan matematiksel metotlar geliştirilmiştir.

Kütleçekimsel mercekleme teorisiyle tarih arasındaki analogiyi şu şekilde kurabiliriz: Tarih araştırmacısının bir gözlemci olduğu kabul edilecek olursa onun için tarihsel kişiler ve olaylar gözlemek istediği cisimler olacaktır. Büyük olaylar -bir başka ifadeyle tarihte önemli kırılmalara yol açtığı söylenebilecek olaylar- vuku buldukları tarihsel zamanın ve mekanın görüntüsünü değiştirerek *kütleçekimsel mercekleme* etkisine benzer bir etki oluştururlar. Bu etki nedeniyle büyük olayların etrafında gerçekleşen diğer olaylar da bunlarla ilişki içinde okunur, tarihi şahsiyetler ise bu hadiselerdeki rollerine göre konumlandırılırlar. Zira büyük olaylar sebep oldukları etki itibarıyla anlaşılması ve açıklanması öncelik arz eden meseleler haline gelirler.

Konumuz itibarıyla 'Abbāsī devletinin 4/10. asrın ilk yarısındaki hızlı çöküşü;² siyasi ve askeri gücünü yitirmesi bir *büyük olay*dır. Bu büyük olay İslam Tarihinin ilk asırları söz konusu olduğunda hem klasik hem de modern tarihçiler nazarında önemli bir etki yaratmış görünmektedir.³ Bu nedenle Buveyhilerin 334/945 tarihinde Bağdat'a girişlerinden önceki -takriben bir asırlık- sürecin tarihsel anlatımı bu etkiye maruz kalmıştır denilebilir.

Erken dönemlerden itibaren klasik çağın tarihçilerinde bu "çöküş" vurgusunu takip etmemiz mümkündür. Bu sürecin başlangıcı olarak kabul edebileceğimiz tarihlerden biri 'Arīb b. Sa'd'ın (ö. 369/979-80) ifadesiyle "yıkım yılı" olan 311/923 senesi idi. 'Arīb bu zamanı Bağdat ve çevresinde

¹ Bkz. Ahmet Polatoğlu, *Astronomi ve Astrofiziğe Giriş*, 118.

² Burada bizim için önemli olan, *çöküş* tespitinin doğruluğu-yanlışlığı ya da kabulü-reddi değil kaynaklarda ve araştırma eserlerinde böyle bir okumanın varlığıdır.

³ Bowen'in ifadesiyle, bu dönem, tarih eserlerinde, hilafet tarihinin diğer dönemlerine kıyasla oldukça geniş bir şekilde anlatılmıştır. Harold Bowen, *The Life and Times of Ali b. Isa: "The Good Vizier"*, VII.

insanlar için zor bir dönem olarak tanımlamaktadır.⁴ İbn Hıbbân'ın (ö. 354/965) tarihlendirmesine göre ise 316/928 yılı çöküşün başlangıcı olarak kabul edilebilir. Zira İbn Hıbbân'a göre hilafetin sahip olduğu güç bu zamandan itibaren kaybolmaya yüz tutmuştu.⁵

İki müellifin de verdiği tarihlerin işaret ettiği üzere Halife el-Muhtedir'in saltanatı hilafetin bu durumunun tarihsel karşılığıydı. El-Mes'ûdî (ö. 345/956) ve İbnu't-Ṭiḫṭakâ'nın (ö. 709/1309'dan sonra) değerlendirmeleri bu döneme daha belirgin bir şekilde işaret etmektedirler. El-Mes'ûdî'ye göre el-Muhtedir'in çocuk yaşta tahta geçmesi, savurganlığı ve kadınların, cariyelerin, saray hizmetlilerinin devletin işlerine karışmasının yanı sıra idarenin vezirlerin, katiplerin, emirlerin eline kalması yaşanan durumun ana sebebidir.⁶ Araştırmacı Letizia Osti'ye göre el-Mes'ûdî, el-Muhtedir'i hilafetin çöküşünün doğrudan sorumlusu olarak görmektedir.⁷

İbnu't-Ṭiḫṭakâ da el-Muhtedir'i meselenin merkezinde görmekle beraber, yaşananları, sadece el-Muhtedir'in saltanatının çöküşü değil genel bir durum olarak değerlendirmektedir. Ona göre dünya bu zamanda mahvolmuş, "insanlar dinlerinde ayrışmayı bu zamanda yaşamaya başlamışlardır".⁸ Bu haliyle 'Abbāsî iktidarının çöküşü insanların hayatını çok boyutlu bir şekilde etkileyen bir duruma dönüşmektedir. Nitekim ez-Zehebî (ö. 748/1348) de İbnu't-Ṭiḫṭakâ ile benzer bir şekilde yaşanan hadiseyi bu genel perspektiften görerek imamet nizamının bu zamanda bozulduğunu ifade etmektedir.⁹

Modern dönemde telif edilmiş kimi araştırmalarda belirli bir dönemin 'Abbāsîlerin çöküşünü anlamaya yönelik olarak okunduğu ve bu çöküşün sebeplerini arayan analizlere ağırlık verildiği söylenebilir.¹⁰ Mesela

⁴ 'Arīb b. Sa'd, "Şılatu Tārīḫi't-Ṭaberī," 11:97.

⁵ İbn Hıbbân, *Siretu'n-Nebeviyye ve Aḥbâru'l-Hulefâ*, 580.

⁶ el-Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-İşrâf*, 334; İbnu't-Ṭiḫṭakâ, *el-Faḥrî fi'l-Ādâbi's-Sultāniyye ve'd-Duveli'l-İslâmiyye*, 253, 256.

⁷ Letizia Osti, "The Caliph," 50-51.

⁸ İbnu't-Ṭiḫṭakâ, *el-Faḥrî*, 256.

⁹ ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, 15:43

¹⁰ 'Abbāsîlerin ikinci asrı olarak nitelendirilen ve çoğunlukla Halife el-Mutevekkil'in öldürülmesi (247/861) ile başlayan dönem, Türk askerlerin devlete hakim olması, hilafet coğrafyasının muhtelif yerlerinde ortaya çıkan bağımsız devletler, yönetim merkezinde yaşanan olumsuz gelişmelerle ilişkilendirilerek bir gerileme ve çöküş süreci olarak pek çok araştırmaya yansımıştır. Ancak biz burada dikkat çekici bulduğumuz başka bir duruma işaret etmek istiyoruz: Araştırmacıların bazı İslam Tarihi kaynaklarını İngilizceye tercüme ederken tercih ettikleri başlıklar bu okumanın çarpıcı bir örneğidir. Et-Ṭaberî'nin *Tārīḫ*'inin ilgili dönemi ele alan kısımlarının "Incipient Decline" (İlk Gerileme, 34. c.); "The Crisis of the Abbasid Caliphate" ('Abbāsî Hilafetinin Krizi, 35. c.) gibi isimlerle çevrilmesi bu açıdan değerlendirilebilir. Bir diğer örnek de İbn Miskeveyh'in *Tecāribu'l-Umem ve Te'ākubu'l-Himem* adlı eserinin İngilizce çevirisinin *The Eclipse of Abbasid Caliphate* (Abbasi

Hodgson (1922-1968) bu hadisenin sembolik değerinin büyüklüğüne atıfta bulunmaktadır. Ona göre Abbasîlerin “bağımsız ve güçlü bir monarşi olarak varlığını gösterdiği son halka” olan el-Muhtedir saltanatının çöküşü; kökeni Sāsānî İmparatorluğuna kadar giden evrensel monarşi fikrinin de yıkılması anlamına gelmektedir.¹¹ Bununla birlikte yaşananın bir çöküş olduğuna da itiraz edilmiştir. Zira genel bir perspektiften bakıldığında, bu dönemde sadece çöküş emareleri gözlenmemektedir; Adam Mez'in (1869-1917) araştırmasına konu olduğu gibi bir tür “İslam'ın Rönesansı” da söz konusudur. Çöken yalnızca hilafetin siyasi gücü ve o zamana kadar sadece Müslümanlar için değil tüm dünya için önemli bir merkez olan Irak'ın ekonomisidir. Bu hesaba katılarak tarihe bakıldığında ‘Abbāsîlerin yaşadıkları bu süreci genel bir çöküş olarak değerlendirmek mümkün değildir. Ancak bu gibi itirazlara karşın İslam'ın ilk asırlarının pek çok düşünsel meselesinin merkezinde duran ve en yetkili siyasi figür olan halifenin/hilafetin yaşadığı siyasi çöküş tarihçiler için büyük önem arz etmiş görünmektedir.

‘Abbāsîlere dair tarih anlatımlarında yer etmiş bu çöküş süreci beraberinde bazı isimleri de tarihin öncelikli gündemi haline getirmiş görünmektedir. Bunların başında da Halife el-Muhtedir'in vezirlerinden İbnu'l-Furāt ve ‘Alī b. ‘İsā gelmektedir. Bu iki vezirin hem klasik kaynaklarda hem de modern araştırmalarda çoğunlukla iki büyük rakip olarak sunulduklarını ve aralarındaki rekabetin ‘Abbāsîlerin çöküş süreciyle ilişkilendirildiğini görüyoruz.

İbnu'l-Furāt ve ‘Alī b. ‘İsā'nın, el-Muhtedir saltanatının ilk 20 yılına damga vuran vezirlikleri, çağdaş araştırmacılar nezdinde devleti iki kampa bölen ve hızla gerilemesine neden olan bir süreçtir.¹² Hatta el-Muhtedir döneminin ‘Alī b. ‘İsā'nın iyiyi; İbnu'l-Furāt'ın ise kötüyü temsil ettiği bir savaş alanına dönüştüğü ileri sürülmüştür.¹³ İki vezirin kişisel özelliklerinde belirginleşen iyi-kötü karşıtlığı Amedroz tarafından şu şekilde özetlenmiştir: İbnu'l-Furāt cesur, vicdansız, cüretkar, lükse düşkün ve eli açık biri iken ‘Alī b. ‘İsā ise dikkatli, dürüst, örnek bir dindar, mütevazi

Hilafetin Batışı/Çöküşü) şeklinde yapılmıştır. Bunun dışında pek çok ‘Abbāsî tarihi araştırmasında çöküş, gerileme gibi tabirlerin ve dönemlendirmelerin yer aldığı görülecektir.

¹¹ M.G.S. Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, I:591-593.

¹² Dominique Sourdel, *Le Vizirat*, 1:328; Muhammad al-Faruque, *Some Aspects of Economic History of Iraq During The Early 4th/10th Century (295-335/908-945): The Role of Trade in The Economy*, 62, 66.

¹³ Osti, “The Caliph,” 52-53.

ve konuşmasında dengeli bir kimsedir.¹⁴ Harold Bowen ise ahlaki hasletlere dair tartışmayı başarılı/iyi bir siyasetçi-idareci olma zeminine çekerek iki veziri birbirleriyle kıyaslamıştır. Ona göre İbnu'l-Furāt, 'Alī b. 'İsā'dan daha güçlü bir yöneticidir ancak son derece pervasızdır ve hilafeti yıkıma sürükleyen hususlarda İbnu'l-Furāt'ın "kuralsız oportünizminin" belirgin bir etkisi vardır. Üstelik o sadakatsizliği ve çıkarıcılığı ile tipik bir katip iken 'Alī b. 'İsā dürüstlüğü ve ileri görüşlülüğü ile bu bürokrat sınıfının kötülüğünden uzak kalmış ve "salih vezir" olmuştur.¹⁵ Bir diğ er araştırmacı Letizia Osti ise bu yargıyı daha ileri bir noktaya taşımakta ve 'Alī b. 'İsā'nın, devleti yıkımdan kurtarabilecek çabalarının İbnu'l-Furāt tarafından engellendiğini ifade etmektedir. ¹⁶ Sourd el de iki veziri devletin çöküşüyle ilişkilendirmektedir. Ancak o, aralarındaki rekabetin sürece etkisine dair farklı bir görüş benimsemiştir. Sourd el'e göre eğer bu iki vezir onları birlikte çalıştırıp ikisinden de faydalanabilecek bir halifeye hizmet etselerdi devletin çöküşü engellenebilirdi. Ancak bu gerçekleşmediği gibi ikisini karşıt kutuplarda tutan ve birinin yerine diğ erine başvuran yönetim, devleti bu vezirlerin eliyle kaçınılmaz bir mahvoluş a sürüklemiştir.¹⁷

Çağdaş araştırmalardaki tüm bu değ erlendirmeler çöküş sürecinin kırılma anı olarak görülen el-Muktedir döneminde odağın 'Alī b. 'İsā ve İbnu'l-Furāt üzerinde olduğu ve ikili arasındaki rekabet ve ahlaki farklılığın devletin çöküşüne zemin hazırladığı iddiasını taşımaktadırlar. Bu örneklerde 'Abbāsilerin siyasi çöküşünün bu iki vezirin hayat hikayesi üzerinde bir kütleçekimsel merceklenme etkisi yaptığını ifade edebiliriz. Bu durum sadece atıf yaptığımız araştırmacıların böyle bir yorum/okuma yapmalarıyla ilgili değ ildir. Sonuçta İbnu'l-Furāt ve 'Alī b. 'İsā'nın hayatları üzerindeki bu etkinin belirgin olarak ortaya çıktığı yerler, yukarıdaki araştırmalarda da başvuru tarih ve *tabağāt* eserlerinde yer alan hal tercümeleridir.

İbnu'l-Furāt ve 'Alī b. 'İsā'ya hasredilmiş hal tercümeleri -yukarıda değ indiiğimiz üzere- onları 'Abbāsilerin siyasi çöküşüyle ilişkilendirmeleriyle dikkat çekmektedirler. Nitekim 4/10. asırdan 11/17. asra kadar kaleme alınmış eserlerden seçip incelediiğimiz örneklerde iki vezir hem birbirleriyle kıyaslanmış hem de 'Abbāsī hilafetinin akıbeti üzerindeki etkileri açısından değ erlendirilmişlerdir. Bu anlatımlarda,

¹⁴ H. F. Amedroz, "Preface," 10.

¹⁵ Bowen, *The Life and Times of Ali b. Isa*, VII.

¹⁶ Osti, "The Caliph," 53.

¹⁷ Dominique Sourd el, *Le Vizirat*, 2:551.

vezirlerden birinin güzel ahlakıyla devleti kurtarabilecek işler yaparken diğerinin onun inşa ettiği yapıyı bozup devletin çöküşüne neden olduğunun vurgulandığını ileri sürebiliriz. Ancak bu eserlerden daha erken dönemlerde yazılmış bazı metinlerin, yer verdikleri anekdotlarla, hal tercümelerine yansıyan tabloyu bozdukları görülmektedir. İbnu'l-Furāt ve 'Alī b. 'Īsā'ya hal tercümelerinde atfedilen özelliklerin, bağlamları değiştiğinde başka türlü anlaşılacaklarını bu eserlerden hareketle iddia etmemiz mümkün olmaktadır. Kanaatimizce bu metinler, "çöküşün" iki vezir üzerindeki kütleçekimsel merceklenme etkisini azaltan ve onları daha farklı görmemizi sağlayan bir katkı sunmaktadırlar.

Çalışmamızın ana aksını hal tercümelerinin incelenmesi ve ortaya çıkan sonuçların bahsedilen diğer metinlerde yer alan anekdotlarla karşılaştırılması oluşturacaktır. İki vezirin hayat hikayelerini, yukarıda bahsedilen tarihsel aralık içinde telif edilmiş eserlerdeki hal tercümeleri üzerinden takip edeceğiz. Bu inceleme; *ṭabaḳāt*, *vefeyāt* ya da *mu'cem* gibi isimlerle anılan ve hal tercümelerinden müteşekkil kaynaklar ile genel tarih anlatımının içinde bazı kişileri hal tercümelerini vererek müstakil biçimde ele alan kısımlar barındıran eserler üzerinden gerçekleşecektir. Bu bağlamda hal tercümeleri merkezli okuma için *ṭabaḳāt* eserlerinden el-Ḥaṭīb el-Baḡdādī'nin (ö. 463/1071) *Tārīḫu Baḡdād*'ına, Ebū'l-Ḳāsim İbn 'Asākīr'in (ö. 571/1176) *Tārīḫu Medīneti Dimesḳ*'ine, Yākūt el-Ḥamevī'nin (ö.626/1229) *Mu'cemu'l-Udebā*'sına, İbnu'n-Neccār el-Baḡdādī'nin (ö. 643/1245) *Zeylu Tārīḫi Baḡdād*'ına, İbn Ḥallikān'ın (ö. 681/1282) *Vefeyātu'l-A'yān*'ına, ez-Zehebī'nin (ö. 748/1348) *Tārīḫu'l-İslām*'ı ile *Siyeru A'lāmī'n-Nubelā*'sına, eş-Şafedī'nin (ö. 764/1363) *el-Vāfi bi'l-Vefeyāt*'ına ve Taḳıyyuddīn 'Abdullāh Bā Maḥrame'nin (ö. 947/1540) *Ḳilādetu'n-Nehr*'ine müracaat edeceğiz.

Hal tercümelerini tarihsel anlatımlarının içinde müstakil olarak sunan eserler arasından ise Ebū'l-Ferac İbnu'l-Cevzī'nin (ö. 597/1201) *el-Muntazam*'ı, İbnu'l-Eşīr'in (ö. 630/1233) *el-Kāmil*'i, Sibṭ İbnu'l-Cevzī'nin (ö. 654/1256) *Mir'ātu'z-Zemān*'ı, İbn Keşīr'in (ö. 774/1373) *el-Bidāye*'si ve İbnu'l-İmād'ın (ö. 1089/1679) *Şezerātu'z-Zeheb*'i başvuru kaynakları olarak seçilmiştir.

Bu eserlerdeki biyografik anlatımları 4/10. asır ve 5/11. asırda kaleme alınmış üç metinle kıyaslayacağız. Bunlar, Ebū 'Alī et-Tenūḫī'nin (ö. 384/994) *Niṣvāru'l-Muḥāḍara*'sı, İbn Miskevayh'ın (ö. 421/1030) *Tecāribu'l-Umem*'i ve Hilāl eş-Şābī'nin (ö. 448/1056) *Tuḥfetu'l-Umerā' fi Tārīḫi'l-Vuzerā*'sı olacaktır. Bu üç eserin tercih edilmesindeki temel etken

incelediğimiz şahısların hayatlarına ilişkin son derece detaylı anlatımlar sunmalarının yanı sıra bu anlatımların kaynaklarının çoğunlukla iki vezirin çağdaşı yani olaylara şahitlik etmiş kimseler olmalarıdır. Bu müellifler arasında İbn Miskeveyh, el-Muķtedir'in hilafeti döneminde ve sonrasında bütün dikkatini vezirler ve etraflarında yer alan aktörlere yönelten anlatımıyla öne çıkmaktadır. Eserinden geriye sadece İbnu'l-Furāt, 'Alī b. 'İsā ve Muħammed b. 'Ubeydillāh el-Ĥakānī'yi¹⁸ (ö. 312/924) anlattığı kısımlar kalan Hilāl eş-řābī'nin; iki vezirin yaşadıklarını bütünlüklü bir şekilde sunması onu meselenin ana kaynaklarından biri haline getirmektedir. Nitekim mukaddimesinde vezirlerin hayatlarını -ve şahsiyetlerini- halifeler ya da emirlerin dönemlerine göre değil bütünlüklü olarak anlatacağını ifade etmiş ve bunu sözü gereksiz yere uzatmadan ya da şiirlere boğmadan yapacağını söylemiştir.¹⁹ Bu yöntemsel tercihlerine uygun şekilde vezirlerin hikayesini kronolojik olmaktan ziyade belirli temalara göre işlemesi dikkate alınınca Hilāl eş-řābī'nin analiz edilmeye olduķa müsait bir anlatım inşa ettiği ileri sürülebilir.²⁰

Et-Tenūhī ise Hilāl eř-řābī'nin bütünlüklü sunumu ve İbn Miskeveyh'in kronolojik ve detaylı tarih anlatımı karşısında birbirinden bağımsız, uzun ya da kısa, çok sayıda anekdota yer veren farklı bir üsluba sahiptir. *Niřvāru'l-Muħāđara*'nın barındırdığı anekdotlar, eserin, iki vezirin hayatına dair pek çok detayın ilk kaynaklarından birisi olarak değerlendirilmesini mümkün kılmaktadır. Et-Tenūhī özgün anlatımı ve zengin malzemesi sayesinde Hilāl eř-řābī' ve İbn Miskeveyh'le paralel bir şekilde hal tercümelerinde ortaya çıkan tabloyu farklılaştırmaktadır.

Araştırmamızın ilk kısmında hal tercümelerini hepsinde ortak olduğunu düşündüğümüz bazı temalara göre inceleyeceğiz. Bunu yaparken başvurduğumuz eserlerdeki anlatımlar bir araya getirildiğinde ortaya nasıl bir tablonun çıktığını göstermiş olacağız. Bir başka ifadeyle hal tercümelerini inceleyerek iki vezirin hayat hikayesinin nasıl bir *kütleçekimsel merkezlenmeye* maruz kaldığını soruşturacağız. İkinci kısımda

¹⁸ Muħammed b. 'Ubeydillāh el-Ĥakānī, İbnu'l-Furāt'ın ilk vezirliğinden azledilişi ile 'Alī b. 'İsā'nın ilk defa vezirliğe tayin edilişi arasında bu makamda bulunmuş kişidir. Hilāl eş-řābī'nin ona ayırdığı bölüm son derece kısadır ve eserin eldeki kısmı bütünüyle İbnu'l-Furāt ve 'Alī b. 'İsā anlatımı şeklindedir.

¹⁹ Hilāl eş-řābī', *Tuħfetu'l-Umerā' fi Tārihi'l-Vuzerā'*, 4.

²⁰ Hilāl eş-řābī'nin mukaddimede akıl-cehalet ve akıl-ilim tartışmasına yer vermesi ele aldığı konuları düşünsel bir zeminde kurguladığı ve salt bir aktarım yapmadığı ihtimalini akla getirmektedir. Özellikle akıl ve ilim arasında kurduğu ilişki Dominique Sourdel'in dikkatini çekmiş ve bundan hareketle Hilāl eş-řābī'nin yönetimde pratik zekāyı önemsemiği sonucuna ulaşmıştır. Dominique Sourdel, "L'originalité du Kitāb al-Wuzarā' de Hilāl al-řābī," 280.

ise yukarıda sıraladığımız üç eser bağlamında hal tercümelerindeki bilgileri ve sunumu değerlendireceğiz. Böylelikle hal tercümelerindeki “çöküş” eksenli anlatıma kıyasla iki vezire daha farklı nasıl bakılabileceğine dair ipuçları yakalanacaktır. Bu da İbnu'l-Furāt ve 'Alī b. 'Īsā'nın 'Abbāsī devletinin çöküşünün ötesinde derinlikli bir siyaset düşüncesi tartışmasının tarafları olduklarını ileri sürmeye kapı aralayacaktır.

1. İki Vezirin Hal Tercümelerindeki Profili

Çalışmamızın giriş kısmında saydığımız eserleri iki grup halinde sıralamıştık. Bunlardan ilk gruptakiler *ṭabaḳāt* eserleri iken ikinci gruptakiler genel tarih anlatımı içinde hal tercümesi nakleden eserlerdi. Öncelikle belirtmek gerekir ki iki vezirin hal tercümeleleri de kendi içlerinde aynı kalıptan çıkmış gibidir. Daha erken dönemlerde telif edilmiş eserlerdeki anlatım kimi anekdotlar ya da ifadeler sayesinde detaylarda farklılaşmaktadır. Ancak asırlar ilerledikçe iki hal tercümesi -büyük ölçüde- aynı vurguların sıralandığı standart daha yalın anlatımlara dönüşmektedirler. Bu dönüşüm gerçekleşirken kimi zaman yanlış bir bilgi de yerleşik hale gelebilmektedir. Bunun örneği 'Alī b. 'Īsā'nın Halife el-Ḳāhīr'e (hs. 320-322/932-934) vezirlik yaptığı kayıdır. Özellikle atıf yaptığımız eserler arasından 8/14. asır ve sonrası örneklerde bu bilginin tekrar ettiğini görüyoruz. Halbuki -ileride de bahsedileceği üzere- böyle bir durum söz konusu olmamıştır. Buna rağmen Halife el-Ḳāhīr'in vezirleri arasında 'Alī b. 'Īsā'nın ismini saymayan²¹ İbn Keşīr ona ayırdığı hal tercümesinde ise el-Ḳāhīr'in veziri olduğunu kaydetmektedir.²² Bu gibi örnekler nedeniyle hal tercümelerini ortak bir kaynağın eksik ya da fazla aktarımı olarak değerlendirmekteyiz. Her iki vezirin hal tercümelerini farklı zamanlarda yazılmış olsalar da tek bir metin gibi değerlendirerek birlikte tahlil edeceğiz ve ortaklaşan bilgileri temalara ayırarak inceleyeceğiz.

Genel tarih eseri niteliği taşıyan metinlerde ya da ez-Zehebī ve eş-Şafedī'nin kapsamlı eserlerinde her iki vezirin de hal tercümesini bulmak mümkündür. Bunlardan yalnızca İbnu'l-Eşīr, 'Alī b. 'Īsā'yı tek bir cümleyle anarken diğerleri iki vezire de hatırı sayılır bir yer ayırmaktadırlar. Bununla beraber diğer eserlerden kimisinde vezirlerden sadece birinin hal tercümesinin kaydedildiği görülmektedir. Örneğin Yāḳūt el-Ḥamevī ve İbn 'Asākīr 'Alī b. 'Īsā'nın hal tercümesine yer verirken İbnu'l-Furāt'ınkini kaydetmemektedirler. Eserinin ismi olan *Mu'cemu'l-Udebā*’dan da

²¹ İbn Keşīr, *el-Bidāye ve'n-Nihāye*, 15:63.

²² İbn Keşīr, *el-Bidāye*, 15:89.

anlaşılacağı üzere edipleri konu edindiği için ‘Alī b. ‘Īsā şiiir inşad etmesi, eser telif etmesi ve yazı sanatındaki kabiliyeti ile Yākūt el-Ḥamevī’nin görüş alanına girmiş olmalıdır. Ya da İbn ‘Asākir Dimeşk tarihini konu aldığı için eserinde Şam’da yaşamış ya da yolu Şam’dan geçmiş kişilere yer ayırmıştır.²³ Böylece bu iki örnekte tercihin gerekçesini tahmin edebilmek mümkündür. Buna karşın kaynaklardaki iki vezire biyografik kayıt ayırma ya da ayırmama tercihlerinden ikisini anlamak güçtür. Bunlardan ilki; Bağdat’ta yaşamış askerleri, katipleri vb. kişileri kaydeden el-Ḥaṭīb el-Bağdādī’nin İbnu’l-Furāt’ın hal tercümesine yer vermemesidir. el-Ḥaṭīb’in eserine bir zeyl yazan İbnu’n-Neccār, İbnu’l-Furāt’ın görece uzun sayılacak bir hal tercümesini kaydederek bu eksiği gidermeye çalışmıştır. İkinci örnek olan İbn Ḥallikān ise mukaddimesinde eserini mesleki, mezhebi ya da ilmi gruplarla ve dönemlerle sınırlamadığını ifade etmesine²⁴ rağmen ‘Alī b. ‘Īsā’nın hal tercümesini kaydetmemektedir. Her iki müellifin de bu iki vezirden birini dışarda bırakmasını anlamlandırmamızı sağlayacak açık bir gerekçe olmadığını ifade edebiliriz. Dolayısıyla ön plana çıkarılabilecek kişisel özellikleri ve/veya maharetleri, eser telif etmeleri gibi hususlar iki vezirin kimi eserlerde görünür olmalarını sağlamış gibidir.²⁵ Ancak yine de vezirlerin her ikisine ya da sadece birine yer ayıran müelliflerin neden böyle bir seçim yaptıklarını kesin olarak söylemek güçtür.²⁶

1.1. İbnu’l-Furāt’ın Hal Tercümelerine Yansıyan Görünümü

Hal tercümelerinden hareketle iki vezirin profilini inşa etmeye İbnu’l-Furāt için anlatılan anekdotlardaki temaları tespit ederek başlayabiliriz. Bunları, *zulüm ve ifsat, felaket, itibar, servet, infak, ihsan, yetkinlik, ihanet* şeklinde sıralamak mümkündür. İbnu’l-Furāt’a atfedilen bütün bu özellik ve durumlar iyiliğin ve kötülüğün iç içe geçtiği bir karmaşıklıkla yansıtmaktadır. Bu iç içelik/karmaşa ise İbnu’l-Furāt’ı tanımak isteyenlerin, birbirini tekzip

²³ ‘Alī b. ‘Īsā ikinci kez sürgüne gönderildiğinde Bağdat’a dönmeden önce kendisine Mısır ve Şam gelirlerini denetleme görevi verilmişti ve bir süre Dimeşk’te ikamet etmişti. Hançabay, *Abbāsiler Döneminde Vezirlik*, 142.

²⁴ İbn Ḥallikān, *Vefeyātu’l-A’yān ve Enbā’u Ebnā’iz-Zemān*, 1:20.

²⁵ Bu açıdan ‘Alī b. ‘Īsā’nın İbnu’l-Furāt’tan daha avantajlı olduğunu ifade etmek mümkündür. Zira o biyografik -ve bibliyografik- eserlerde zikredilmesini sağlayan ilmî-edebî hünere sahip olmasının yanı sıra kendisine atfedilen iyi hasletler sayesinde vezirlik görevinde de başarılı addedilmiştir. Bunun önemli bir örneği *el-Fihrist*’te karşımıza çıkmaktadır. İbnu’n-Nedīm ‘Alī b. ‘Īsā’yı eserleri dolayısıyla anarken vezirliğine yönelik övgüleri de eklemeyi ihmal etmez. İbnu’n-Nedīm, *el-Fihrist*, 161.

²⁶ Maalesef hal tercümelerinin eser türüne ya da kronolojiye göre tasnif edilerek incelenmesi iki vezire dair anlatımların değerlendirilmesine yarayacak önemli ipuçları sunmamaktadır. Zamanla daha sade ve kalıplaşmış bir anlatım oluşmasına rağmen iki vezire dair temel vurguların değişmediğini görmekteyiz. Bu nedenle seçtiğimiz örneklerdeki hal tercümelerini bir bütünün farklı yansımaları olarak ele alıp hepsinden birer profil inşa etme yolunu tercih edeceğiz.

eden -en azından öyle görünen- rivayetler arasında bir gerilim yaşamasına neden olmaktadır. Yine de vezirin kişisel özelliklerinden başlayarak elimizdeki malzemeyi düzenlemeyi/anlamlandırmayı deneyebiliriz.

İbnu'l-Furāt'ın kişiliğine yönelik anlatımlar, aşağıda göreceğimiz üzere, 'Alī b. 'İsā'yla ilgili söylenenlerin aksine sınırlıdır. Ele aldığımız hal tercümelerinde görebildiğimiz az sayıdaki sıfatlardan kimisi onu olumlu yönde nitelerken kimisi de son derece sert bir şekilde yermektedirler. Olumlu ifadelerin başında İbnu'l-Eşir'in İbnu'l-Furāt'ı cömertlikle nitelemesini kaydedebiliriz.²⁷ İbn Keşir ise bu sade ifadeyi "nafaka vermede geniş bir cömertlik" şeklinde şerh etmiştir.²⁸ *Ez-Zehebī Siyeru A'lāmi'n-Nubelā'* da onu "büyük vezir" olarak zikredip diğer metinlerde rastlamadığımız çeşitli övgülerde bulunmaktan da geri durmamıştır: Hoşgörülü, faziletli ve ahlaklı.²⁹ Ancak bu övgülerin İbnu'l-Furāt'ın ilk vezirliğindeki ahvaline dair olduğunu da belirtmek gerekir. İbnu'n-Neccār ve eş-Şafedī ilk vezirliğinde devlet işlerine hâkim, cömert, adil ve ihsan sahibi olduğunu ifade etmektedirler.³⁰

Aktarılan diğer bilgiler başlangıçta güzel hasletlerle anılan vezirin hayat hikayesinde zamanla ortaya çıkan bir değişimin söz konusu olduğuna işaret etmektedir. Zira İbn Keşir güzel bir siret, cömertlik ve mürüvvet vasıflarına yer verdiği hal tercümesine bir şerh düşmüş ve üçüncü vezirliğinin hariç olduğunu söyleyerek İbnu'l-Furāt'ın faziletlerine bir dönem sınırı getirmiştir.³¹ Sibṭ İbnu'l-Cevzī ise bu konuda daha sert bir yaklaşım sergilemiştir. O, başta iyi biriyken zamanla değişen İbnu'l-Furāt profilini kabul etmeyerek veziri açıkça zorba ve katil olarak nitelendirmektedir.³² İbnu'l-İmād da bu konuda gayet net ifadeler kullanmaktadır. Herhangi bir detay zikretmeksizin peş peşe zikrettiği sıfatlarla İbnu'l-Furāt'ı; zorba, kan dökücü, cömert ve siyaset ehli olarak nitelemektedir.³³ İlerleyen temalarda ele alacağımız bu sıfatların bir arada kullanılması dikkat çekicidir.

İbnu'l-Furāt'ın hakkındaki az sayıda övgü ifadesine karşın katil ve zorba ilan edilmesi, kişiliğini olumsuz bir boyuta taşıyan ve onunla ilgili anlatımların neredeyse hepsinde bir şekilde yer bulan bir değerlendirmedir. Bu husus, hal tercümelerinde yer alan başka detaylarla

²⁷ İbnu'l-Eşir, *el-Kāmil fi't-Tārīh*, 7:22.

²⁸ İbn Keşir, *el-Bidāye*, 15:15.

²⁹ *Ez-Zehebī, Siyeru A'lāmi'n-Nubelā'*, 14:475.

³⁰ İbnu'n-Neccār, *Zeylu Tārīhi Bağdād*, 19:67; eş-Şafedī, *el-Vāfi bi'l-Vefeyāt*, 22:91.

³¹ İbn Keşir, *el-Bidāye*, 15:15.

³² Sibṭ İbnu'l-Cevzī, *Mir'ātu'z-Zemān fi Tārīhi'l-A'yān*, 16:513.

³³ İbnu'l-İmād el-Ḥanbelī, *Şezerātu'z-Zeheb fi Ahbāri men Zeheb*, 4:61.

birlikte düşünöldüğünde *zulüm ve ifsad temasını* karşımıza çıkarıyor. Ancak burada dönemsel bir tasnif yapmak mümkündür: İbnu'l-Furât hakkındaki övgüler nasıl ilk vezirliğine odaklanıyorsa zulüm ve ifsad teması da üçüncü defa bu göreve tayin edildiğinde yaptıklarıyla ilişkilidir. İbn Hıallikân, bu değişime yol açan kırılmayı, İbnu'l-Furât'ın üçüncü kez vezir atanarak hapisten çıktığında kızgın olmasına dayandırmıştır.³⁴ Bu detay, konuya değinen müelliflerin hem zulüm ve ifsadın ne zaman/nasıl başladığına hem de olan bitende sorumlüğün kimde olduğuna dair bir soruşturma yürüttüklerini fark ettirmektedir. İbn Keşir hiçbir detayla ilgilenmeksizin İbnu'l-Furât'ın üçüncü vezirliğinde zulmettiğini, insanlara baskı yaptığını ve mallarını müsadere ettiğini vurgulu bir şekilde ifade etmiştir.³⁵ Ez-Zehebî de *Tārīhu'l-İslâm*'da İbnu'l-Furât'ın yeniden tayin edildiğinde el-Hamîd b. el-'Abbâs'ı öldürdüğünü, kan akıttığını ve yoldan çıktığını söylemektedir.³⁶ İbnu'n-Neccâr ise bu icraatlardan baba ve oğulun birlikte sorumlu olduklarını ifade etmektedir.³⁷ Ancak İbn Hıallikân'ın anlatımında dikkat çekici bir ayrıntıyla karşılaşmaktayız. Ona göre İbnu'l-Furât birilerinin mallarını müsadere etse de el-Hamîd b. el-'Abbâs'ı ve insanları tutuklatan ve/veya öldürterek kan döken kişi, işlerini eline teslim ettiği oğlu el-Muhasşin'dir.³⁸

Et-Tārīh'inde teferruatlarla ilgilenmeyen ez-Zehebî, *es-Siyer*'inde hadiseyi daha detaylı ele alırken el-Muhasşin'in divanların başına getirildiğini, böylece zulüm, eziyet ve müsaderele yaptığını ancak babasının da bunlara göz yumduğunu vurgulamıştır.³⁹ İbnu'n-Neccâr ve ez-Zehebî bu vurguyu Ebü Bekr eş-Şüli'nin⁴⁰ (ö. 335/946) bir değerlendirmesini aktararak güçlendirmektedirler. Eş-Şüli, İbnu'l-Furât'ın üçüncü vezirliği için hapisten çıktığında insanlara kızgın olduğunu, el-Muhasşin'in ise babasından "el alarak" el-Hamîd b. el-'Abbâs'a eziyet edip onu katlettiğini, İbnu'l-Furât'ın bu ve benzeri kötü uygulamalara göz yumarak düzenin bozulmasına, insanların güveninin sarsılmasına neden olduğunu belirtmiştir.⁴¹ İbnu'n-Neccâr'ın ve ez-Zehebî'nin aktardıkları

³⁴ İbn Hıallikân, *Vefeyātu'l-A'yân*, 3:422.

³⁵ İbn Keşir, *el-Bidâye*, 15:15.

³⁶ ez-Zehebî, *Tārīhu'l-İslâm ve Vefeyātu'l-Meşâhiri'l-A'lâm*, 7:253.

³⁷ İbnu'n-Neccâr, *Zeylu Tārīhi Bağdâd*, 19:68.

³⁸ İbn Hıallikân, *Vefeyātu'l-A'yân*, 3:422.

³⁹ ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, 14:475.

⁴⁰ Ebü Bekr eş-Şüli; iki vezirin hal tercümelerinde ismi en çok geçen kaynaktır. Eserleri, şiirleri ve satranca olan vukufiyetiyle meşhur olan eş-Şüli bir katip ailesinin mensubu ve iki vezirin çağdaşıdır. Bkz. Abdülkerim Özaydın, "Süli, Ebü Bekir," *DİA*, 37:492-493.

⁴¹ İbnu'n-Neccâr, *Zeylu Tārīhi Bağdâd*, 19:74; ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, 14:478.

önemli bir anekdot ise olan bitenden kimin sorumlu olduğuna dair -bu rivayetlere yansıyan- gerilime yeni bir boyut kazandırmaktadır. Bu anekdotta, bir katip İbnu'l-Furāt'a el-Muḥassin'in yaptıklarını haber verdiğinde vezir oğlunu savunmakla kalmayıp *insanlara iki kez ihsan ettim onlar bana teşekkür etmediler (düşmanlık ettiler) ben de artık onlara eziyet edeceğim* şeklindeki ifadeleriyle olan biteni onayladığını hatta istediğini ilan etmiştir.⁴²

Eş-Şafedî, İbnu'l-Furāt ve oğluyla ilgili bu durumu; İbnu'l-Furāt'ın iyi özellikleri olsa da oğlunun insanlara musallat olmasının bu iyi özellikleri gölgelediği şeklinde yorumlamaktadır.⁴³ İbnu'l-Eşîr ise eserinde -yukarıda zikrettiğimiz- kendisinden daha sonra eserlerini kaleme almış müelliflerin nedense yer vermediği başka bir görüşü dile getirmiştir. Bütün suçu İbnu'l-Furāt'ta gören, kötü icraatlara imza atan el-Muḥassin'e göz yumduğunu hatta oğlunun kendi izni/onayı doğrultusunda hareket ettiğini ifade edenlere karşı İbnu'l-Eşîr tabloyu çok farklı gösterecek bir ifade kullanmıştır. Ona göre vezirin oğlundan başka kötü bir özelliği yoktur. El-Muḥassin ve birlikte hareket ettiği katip grubu bu zulümlere imza atıp keyiflerince muamele ederlerken İbnu'l-Furāt'ın buradaki sorumluluğu sadece onlara engel ol(a)mamaktır.⁴⁴ Diğer eserlere göz atmayan birisi, İbnu'l-Eşîr'in bu yorumundan hareketle İbnu'l-Furāt'ı çok iyi özellikleri olsa da oğlu ve katipleri tarafından ifsat edilen bir yönetici olarak görebilir. Örneklemimiz içindeki görece geç yazılmış kaynaklardaki hal tercümelerine İbnu'l-Eşîr'in bu tercihi ışığında bakıldığında, zaman içerisinde İbnu'l-Furāt'ın üçüncü vezirliği sırasında gerçekleşen katl ve müsaderelerdeki rolüne yapılan vurgunun arttığını bununla birlikte gerek düşmanları gerekse de yakınları tarafından kötü bir akıbete sürüklenmiş bir idareci olduğu yorumunun da yer bulduğunu söylemek mümkündür.

İbnu'l-Furāt'a atfedilen ve onun hal tercümelerindeki görünümünü belirleyen bir diğer önemli detay yaptığı bir kadı tayini hakkındadır. İbnu'l-Cevzî ve torunu Sibṭ İbnu'l-Cevzî'nin aktardıkları bu olay onu 'Abbāsî siyasi düzeninin çürümesine neden olan ilk faili ilan etmektedir. Sibṭ İbnu'l-Cevzî "cahil bir adamı kadı tayin ederek Bağdat'ta düzeni bozan İbnu'l-Furāt'tır"⁴⁵ derken İbnu'l-Cevzî konuyu daha geniş ele almış ve İbnu'l-Furāt'ın devlet kademelerine cahil insanları atmasının devlet idaresini ifsat ettiğini

⁴² İbnu'n-Neccâr, *Zeylu Tārīhi Bağdād*, 19:73-74; ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, 14:478.

⁴³ Eş-Şafedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, 22:92.

⁴⁴ İbnu'l-Eşîr, *el-Kâmil*, 7:22.

⁴⁵ Sibṭ İbnu'l-Cevzî, *Mir'ātu'z-Zemân*, 16:515.

vurgulayan bir rivayeti kaydetmiştir. Ardından bunun vezirlik makamına kadar uzanacak bir çürüme olduğuna işaret ederek Halife el-Mutteki'nin (hs. 329-332/940-944) bir vezirinden bahsetmiştir. 331/943 yılında Ebū'l-'Abbās el-İşfehānī'nin vezir atandığı sıralarda yapılan bir sokak gösterisinden bahseden İbnu'l-Cevzī, bu gösteride vezirliğin halk nezdinde çok kötü bir makam olarak gösterildiğini ve bu kötüleşmenin İbnu'l-Furāt'ın yaptığı bir atama neticesinde başladığını vurgulamaktadır.⁴⁶ Sibṭ İbnu'l-Cevzī ise bu tayini "cahil bir adamı kadı tayin ederek Bağdat'ta düzeni bozan İbnu'l-Furāt'tır" şeklinde ifade etmektedir.⁴⁷

Zulüm ve ifsatla özdeşleşen İbnu'l-Furāt profilinde ön plana çıkan diğer bir tema *felakettir*. Felaketten kasıt Arapçadaki "nekbe (نكبة)" kelimesiyle ifade edilen ve bir kişinin maruz kaldığı kötü olayları tarif eden durumdur. Aslında İbnu'l-Furāt'ın uğradığı en büyük felaket katledilmesidir. Nitekim tarih metinleri bu akıbeti uzun uzun anlatmaktadırlar. Ancak onların aksine bu akıbet, hal tercümelerine çok kısa bir şekilde, sadece bir cümle ile yansımıştır. Biyografi yazarlarının İbnu'l-Furāt'ın hayatındaki başka *felaketlerle* ilgilendiklerini söyleyebiliriz. Hem İbn Ḥallikān hem de ez-Zehebī İbnu'l-Furāt'ın ilk vezirliğinden sonra evinin ve mallarının yağmalanmasını bu bağlamda anlatmaktadırlar.⁴⁸ İbnu'l-Cevzī ise bu olaylara sabık vezirden 1.600.000 dinar müsadere edilmesini ve bunu 16 ayda -hapiste olmasına karşın- ödemek zorunda kalmasını eklemektedir.⁴⁹

Felaket temasının İbnu'l-Furāt özelindeki bir diğer örneği bir kadının şikayetidir. Bu şikayet İbnu'l-Furāt'ın yakın çevresinin, ona atfedilen zulümlerdeki rollerine bir göndermede bulunuyor olsa da son tahlilde başka bir mesaj ön plana çıkmaktadır. Bir kadın, kendisine zulmeden bir katibini İbnu'l-Furāt'a şikayet eden mektuplar yazar ancak sonuç alamaz. Bir gün İbnu'l-Furāt'a rastlar ve mektuplarına cevap yazmadığından dolayı sitem edip artık şikayetini ona değil Allah'a ilettiğini söyler. Bir müddet sonra İbnu'l-Furāt durumu kötüleştiginde (muhtemelen öldürülmeden kısa bir süre önce) bu kadını ve bedduasını hatırlar.⁵⁰ Vezirin zor zamanlarını bu hatırayla ilişkilendiren rivayet hem onun hem de onunla birlikte

⁴⁶ Gösteri sırasında çeşitli meslek dalları sayılarak bu meslekleri yapmak isteyip istemediği sorulan bir maymun, hepsini başıyla onaylarken vezir olmak ister misin sorusuna olumsuz cevap verir. İbnu'l-Cevzī'ye göre vezirlik makamının bu kadar alçalmasının sebebi, İbnu'l-Furāt'ın gizlenmesine yardım eden bir bezzazı vefa borcunu ödemek maksadıyla hiçbir uzmanlığı olmamasına karşın kadı tayin etmesidir. İbnu'l-Cevzī, *el-Muntaẓam*, 13:242-243.

⁴⁷ Sibṭ İbnu'l-Cevzī, *Mir'ātu'z-Zemān*, 16:515.

⁴⁸ İbn Ḥallikān, *Vefeyātu'l-A'yān*, 3:421; ez-Zehebī, *Tārīhu'l-İslām*, 7:253.

⁴⁹ İbnu'l-Cevzī, *el-Muntaẓam*, 13:243.

⁵⁰ İbnu'l-Cevzī, *el-Muntaẓam*, 13:243.

çalışanların zulümlerinin doğrudan ilahi bir cezaya çarptırıldığını düşündürmek ister gibidir.

İbnu'l-Furât'ın başına gelen felaketler bu şekilde özetlenebilecekken özellikle mallarının müsadere edilmesi ve evinin yağmalanması, vezirle ilgili bir diğer önemli temayla, itibarla ilişkili olduğundan özel bir ilgiyi hak etmektedir. Pek olumlu niteliklerle anılmayan İbnu'l-Furât'ın büyük bir itibarı olduğunu rivayetlerdeki çeşitli detaylardan çıkarmak mümkündür. Mesela görevinden ilk azledildiğinde evi ve malları yağmalanmış olmasına rağmen ikinci kez vezir tayin edildiğinde kendisine 7 hilat verilmiştir. Ez-Zehebî bu ödüllendirmeyi her iki eserinde de sade bir şekilde kaydederken,⁵¹ İbn Hâllikân hediyelerin bolluğunu ve şaşaasını belirtmeden geçmez. Hizmetkarlarına 300.000 dirhem, yüklerini taşıması için 50 katır, 20 hizmetli ve çok sayıda araç-gerecin temin edildiğini ifade eden bu satırlardan, İbnu'l-Furât'ın yeniden tayininin büyük bir alayişle gerçekleştiği anlaşılmaktadır.⁵² Bu detaylar İbnu'l-Furât'ın saygınlığını lekeleyecek bir felaketin ardından kendisine itibarının iade edildiğini vurgulamaktadırlar. Bir başka ifadeyle halife, bahsettikleriyle hem onun gönlünü kazanmak istemiş hem de çevresinin nazarında itibarını yeniden güçlendirmiştir.

İtibar temasının daha açık örnekleri ise bu iade-i itibar vurgusunun dışında aranmalıdır. Mesela vezirin bol bol ikramda bulunması *itibarın* başka bir boyutunu ortaya çıkarmaktadır. İbn Hâllikân, İbnu'l-Furât ikinci defa vezir tayin edildiğinde Bağdat'ta mum, kağıt ve buz fiyatlarının arttığını kaydetmiştir.⁵³ İbnu'l-Eşîr bu durumunun açıklaması olacak bir detaya yer vermektedir: İbnu'l-Furât'ın evine gelenlere hediye etmek için mum, kağıt ve ikram edilen içeceklerde kullanılmak üzere yüklü miktarda buz satın almıştır. Ayrıca benzer bir durumun şeker fiyatlarında da yaşandığını eklemiştir.⁵⁴ Ez-Zehebî ise ikram edilen buzun 40.000 *riṭl* (kaba bir hesapla 16 ton) olduğunu kaydetmektedir.⁵⁵ Bâ Maḥrame bu ikramın yapıldığı günün meşhur olduğunu ifade edip dağıtılan buz miktarını anmaktadır.⁵⁶ Bu bilgiler İbnu'l-Furât'ın kişiliği bağlamında zikredilen tek açık övgü ifadesi olan cömertliğine dair de fikir vermektedir.

⁵¹ ez-Zehebî, *Târîḫu'l-İslâm*, 7:253; ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, 14:477.

⁵² İbn Hâllikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, 3:422.

⁵³ İbn Hâllikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, 3:422.

⁵⁴ İbnu'l-Eşîr, *el-Kâmil*, 7:22.

⁵⁵ ez-Zehebî, *Târîḫu'l-İslâm*, 7:253; ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, 14:477.

⁵⁶ Taḳıyyuddîn 'Abdullâh Bâ Maḥrame, *Kilâdetu'n-Nehr fî Vefeyâti'l-A'yâni'd-Dehr*, 3:36.

Cömertlik ve ikram gibi unsurlarla güçlenen itibarın ilişkili olduğu bir diğer hususiyet servettir. İbnu'l-Furāt'ın servetinin büyüklüğü müelliflerce muhakkak belirtilmektedir. Bu miktarın 10.000.000 dinarı aştığı ortak kanaattir.⁵⁷ İbnu'l-Furāt'ın bütün hayatı boyunca elde ettiği mal varlığının azımsanamayacak miktarı İbn Keşir tarafından *gerçekten çok fazla malı vardı* ifadesiyle vurgulanmaktadır.⁵⁸ Ancak müelliflerin ilgilendiği tek husus bu servetin çokluğu değildir. Vezirin bu zenginliği ne zaman ve nasıl elde ettiği sorularına cevap olacak muhtelif rivayetler servet temasının merak uyandıran bir diğer boyutuyla ilgili detaylar sunmaktadırlar. Buna göre İbnu'l-Furāt, emlakından ya da işletilen arazilerinden yılda 2.000.000 dinar gelir elde ediyordu.⁵⁹ Bazı kaynaklar, onun ilk vezirliğinden azledilip ikinci vezirliğine atanana kadar geçen sürede (299-304/912-917) -ki bu zaman zarfından hapsedilmiş vaziyetteydi- yedi milyon dinar kazandığını belirtmişlerdir.⁶⁰ İbnu'l-Furāt'ın elde ettiği devasa servetin bir göstergesi olarak İbnu'l-Cevzi ve Sibti İbnu'l-Cevzi onun Bağdat'ta emanet para bırakmadığı kadı, tüccar ya da eşraftan kimse kalmadığını kaydetmektedirler.⁶¹ Bu zenginlik bir yandan vezirin işleri yürütmedeki başarısı gibi görünürken diğer taraftan şüpheli bir durum arz etmektedir.

Sibti İbnu'l-Cevzi'nin kaydettiği bir rivayet hayret/hayranlık uyandıran bu servetin kamu nazarında sorunlu taraflarının da olduğuna işaret etmektedir. İbnu'l-Furāt'ın ilk vezirliği sırasında yanındaki katiplerden birisi namaz kılariken elbisesinin yeninden vezirin serveti hakkında bilgiler içeren bir mektup düşürmüştür. Mektup yakalanınca İbnu'l-Furāt faili Vasıt'a sürdürmüş ve hapsettirmiştir. Ancak katip, annesinin ısrarlı ricası üzerine affedilmiş ve bir göreve tayin edilmiştir. Bu akamete uğrayan girişimde mektubun haremdeki bir görevliye teslim edilmesi böylece

⁵⁷ Büyüklüğünü tahayyül etmek için bu miktarı başka bir rakamla kıyaslayabiliriz Halife el-Mu'tadid döneminde merkezde ordu ve sarayın bir yıllık masraflarının karşılanması için yapılan büyük iltizam anlaşması (*damân*) senelik 2.520.000 dinar tutmuştur. Hilâl eş-Şâbi', *Tuhfetu'l-Umerâ'*, 15. Nitekim incelediğimiz kaynaklar arasındaki en geç örnek olan İbnu'l-İmâd'ın kısacık kaydettiği hal tercümesinde yer alan birkaç bilgidenden biri de bu paranın miktarıdır. İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb*, 4:61.

⁵⁸ İbn Keşir, *el-Bidâye*, 15:15.

⁵⁹ İbn Hâlikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, 3:422; ez-Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 7:253; ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, 14:477; İbn Keşir, *el-Bidâye*, 15:15; İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb*, 4:61. İbnu'l-Cevzi diğer kaynakların hilafına bunu 1 milyon dinar olarak kaydeder. İbnu'l-Cevzi, *el-Muntazam*, 13:241.

⁶⁰ İbn Hâlikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, 3:422; ez-Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 7:253; *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, 14:477.

⁶¹ İbnu'l-Cevzi, *el-Muntazam*, 13:241; Sibti İbnu'l-Cevzi, *Mir'âtu'z-Zemân*, 16:513.

halifeye vezirinin servetinin büyüklüğünün ifşa edilmesi hedeflenmişti.⁶² İbnu'l-Furāt'ın servetinin böylesine bir girişime konu olması bu mal varlığıyla ilgili birtakım şaibeler olduğunu düşündürse de daha fazla yorum yapmamıza imkan sağlayacak başka bir detaya yer verilmemiştir.

Bir yandan hayranlık bir yandan da şüphe uyandıran bu büyük servetle ilişkili olarak gündeme getirilen bir diğer tema ise infaktır. İbnu'l-Furāt'ın yaptığı infaka dair iki rivayet bulunmaktadır. Bunlardan ilkinde ilim talebelerine ikincisinde ise halkın farklı tabakalarından insanlara infakta bulunması kaydedilmektedir. Her iki rivayet de farklı kaynaklarda birbirinde farklı detaylarla anlatılmaktadır. İlim talebelerine yönelik yardımı hakkında ilk olarak İbnu'l-Eşîr'in ifadelerine bakabiliriz.

İlim talebelerine yönelik yardımı hakkında ilk olarak İbnu'l-Eşîr'in ifadelerine bakabiliriz. Onun naklettiği şekliyle İbnu'l-Furāt'ın meclisinde ashabu'l-edeb ve ashabu'l-hadisın fakirlik çektikleri ama iffetlerinden dolayı bunu arz etmedikleri ifade edildiğinde vezir, onlara yardım etme sorumluluğunun herkesten önce kendisine düştüğünü söyler. Hadis öğrencileri, şairler, edipler, fakihler, sufiler olmak üzere bu beş sınıfın her birine 20.000 dirhem olmak üzere toplamda 120.000 dirhem verir.⁶³ Ez-Zehabî muhaddislere 20.000 dirhem verildiğini belirterek yapılan infaki sade bir tonda aktarmıştır.⁶⁴ İbnu'n-Neccâr ve eş-Şafedî aynı ifadelerle; üçüncü vezirliği sırasında şairlere, hadis ve edeb talebelerine 20'şer bin dirhem verdiğini kaydetmişlerdir.⁶⁵

İbn Keşîr ise İbnu'l-Eşîr gibi farklı grupları sayarak hepsine toplam 20.000 dirhem verildiğini ifade etmiş, ancak buna İbnu'l-Furāt için hiç kaydedilmemiş bir detayı; infakta bulunduğu ilim ve edeb ehlinin her gece onun sofralarını doldurdukları bilgisini eklemiştir.⁶⁶ İlim ehliyle sofralarda buluşması gibi bir hususiyet, İbnu'l-Furāt'ın diğer hal tercümelerinde geçmemektedir. Hatta hakkındaki tüm anlatılar arasında ilk -ve tek- olarak burada kaydedilmiştir.

⁶² Bu katip daha sonra vezirlik de yapacak olan Suleymân b. el-Hasen'dir. Niyeti mektubu saray hareminden birine vererek halifeye ulaştırmak ve İbnu'l-Furāt'ın sakladığı serveti nedeniyle vezirlikten azledilmesini sağlamaktır. Sibî İbnu'l-Cevzî, *Mir'ātu'z-Zemân*, 16:513.

⁶³ İbnu'l-Eşîr, *el-Kâmil*, 7:22.

⁶⁴ ez-Zehabî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, 14:475. Yâkût el-Hamevî, İbnu'l-Furāt'ın hal tercümesini her ne kadar kaydetmemiş olsa da bu olaya dair bir rivayeti nakletmektedir. Rivayeti nakleden Hilâl eş-Şâbî'nin de kaynakları arasında bulunan ve İbnu'l-Furāt'ın katipliğini yapan Ebû'l-Kâsim İbnu'z-Zencî'dir. Bu kişi muhaddislere dağıtılan bu 20.000 dirhem içinden 500 dirhem aldığını ifade etmektedir. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, 1:367.

⁶⁵ İbnu'n-Neccâr, *Zeylu Târihi Bağdâd*, 19:68; eş-Şafedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, 22:91.

⁶⁶ İbn Keşîr, *el-Bidâye*, 15:15.

İbnu'l-Furāt'a dair ilginç detayların üstü kapalı bir şekilde söylendiği ikinci bir infak kalemi daha söz konusudur. İbn Keşir'in; her ay abidler ve alimlerden 5000 kişiye erzak dağıtıldığına dair, İbnu'l-Furāt'a hayır dua ederek aktardığı bilgi⁶⁷ diğer kaynaklarda farklı detaylarla yer bulmaktadır. İbn Hāllikān ilim ve din ehli ve fakirlerden 5000 kişiye aylık en az 5 dirhem en çok 100 dirhem olmak üzere bir yardım yapıldığını kaydetmiştir.⁶⁸ Ez-Zehabi'nin *et-Tārih*'inde, en yüksek meblağın 100 dinar olduğu şeklinde bir farklılık vardır. Konunun eş-Şūlī'nin dilinden aktarıldığı *Siyeru A'lāmi'n-Nubelā*'da ise dağıtılan miktarların küsuratları dışında çok önemli bir detay daha yer almaktadır: İbnu'l-Furāt'ın böyle bir infakta bulunduğu tutuklandığında anlaşılmıştır.⁶⁹ Eklenen bu son detay, yani halkın muhtelif tabakaları kapsayan bu infakın sürdürülemediği zaman ortaya çıkması, İbnu'l-Furāt'ın yaptığı bu kapsamlı hayrı duyurmadığını göstermektedir. 'Alī b. 'İsā'nın hal tercümesinde anılan benzer durumların, özellikle kendisi tarafından ifade edildiği cümlelere rastlayacağımız düşünöldüğünde bu gizlilik önemli bir anlam kazanmaktadır.

İnfakla son derece iç içe olan ancak aslında farklı vurgu ve çağrışımları barındıran bir diğer tema ise ihsandır. İhsan, bir yandan İbnu'l-Furāt'ın cömertliğine benzetilebilecek bir kişisel özelliği gibi görünürken diğer taraftan devlet adamı kimliğiyle ilişkili olması dolayısıyla ondan ve infak temasından ayrılmaktadır. Bu kudretli ve zengin vezir hem maddi bağışlar yaparak hem de çevresindekilerin kusurlarını, suçlarını affederek ihsanda bulunmuştur. Tıpkı cömertliği ya da güzel ahlakı gibi bilhassa ilk vezirliğine atıfla gündeme gelen bu durum, ez-Zehabi tarafından, İbnu'l-Furāt'ın bu dönemde devleti adaletle ve ihsan ile yönettiği şeklinde ifade edilmiştir.⁷⁰ İbn Hāllikān'ın anlatımında ise bu övgülerin nasıl kazanıldığını gösteren bir detay bulunmaktadır. İbnu'l-Furāt, İbnu'l-Mu'tezz fitnesinin⁷¹ ardından vezir olmuştur ve İbnu'l-Mu'tezz'e biat edenlerin isim listelerinin bulunduğu sandıkları açtırmadan yaktırmıştır. Bunu insanları sakinleştirip kalpleri yumuşatmak için yaptığını söylemiştir.⁷² Böylece hukuku işletmeyi

⁶⁷ İbn Keşir, *el-Bidāye*, 15:15.

⁶⁸ İbn Hāllikān, *Vefeyātu'l-A'yān*, 3:423.

⁶⁹ Ez-Zehabi, *Siyeru A'lāmi'n-Nubelā*, 14:476.

⁷⁰ Ez-Zehabi, *Siyeru A'lāmi'n-Nubelā*, 14:475.

⁷¹ Fitne ifadesi bir kimsenin başına gelen felaket anlamında kullanılmakla beraber kaynaklarda İbnu'l-Mu'tezz'in akim kalan iktidar teşebbüsü için de kullanılmaktadır. Sonuç itibariyle düzenin bozulması anlamını taşıyan bu kelime bir yerde devlet düzeninin bozulması başka bir yerde bir kişinin hayatının alt üst olması anlamını da taşımaktadır.

⁷² İbn Hāllikān, *Vefeyātu'l-A'yān*, 3:427.

ve suçluları cezalandırmayı değil ihsanla gönül kazanmayı seçmiş görünmektedir.

İbnu'l-Furât'ın bol bol ihsanda bulunan bir yönetici olduğunun en açık örnekleri katiplere, hizmetlilere karşı tavrında görülmektedir. Bu bağlamda en başta zikredilmesi gereken hadise, hemen her hal tercümesinde geçen sahte mektup olayıdır. Tafsilatı uzun olmakla birlikte olay şu şekilde özetlenebilir: Bir katip Mısır amiline İbnu'l-Furât adına uydurduğu mektubu sunup bir miktar para almak ister. Amil şüphelenir, adamı hapsedip mektubu İbnu'l-Furât'a gönderir. Mektubu gören İbnu'l-Furât uzak bir yerde bile insanların kendi adıyla bir şeyler elde etmeyi umduğunu görünce bu ümidi geri çevirmemek için mektubu sahiplenir ve adama istediklerinin verilmesini emreder. Üstelik mektubu uyduran kişinin ibret-i alem için cezalandırılmasını öneren katiplerine rağmen kararını uygular.⁷³ İbnu'l-Furât diğer örneklerde de buna benzer bir tavır gösterir. Mesela kızdığı bir hizmetçisine önce 100 sopa vurulmasını emreder. Ardından bunu 50 sopaya düşüren emrini gönderir. Sonra tek sopaya düşürür. Son kararı ise hizmetçiye 20 dinar verilmesi yönünde olur.⁷⁴ Böylece insanların ondan ümitlerini kesmemelerini teşvik eden fakat bunu korkuyla dengeleyen bir yönetim sergilemiş olur.

Katiplerine künyeleriyle hitap eden,⁷⁵ reayanın ihtiyaçlarını karşılama konusunda hassas olan,⁷⁶ hastalandığında insanların ihtiyaçlarını geciktireceği için üzülen⁷⁷ bir yönetici olduğu belirtilen İbnu'l-Furât'ın bu yönünü vurgulayan diğer bir örnek en yaygın ihsan türüne dairedir. İbn Hâlikân ve ez-Zehabi'nin aktardığına göre Ebû Bekr eş-Şûlî bir seferinde onu methettiğini ve kendisine 600 dinar verildiğini aktarır.⁷⁸ Buna benzer bir diğer ihsan örneği ise vezirliğiyle ilgilidir. Tâhir ailesinin mensuplarından 'Ubeydullâh b. 'Abdillâh b. Tâhir İbnu'l-Furât'ın meclisine

⁷³ İbnu'l-Cevzî, *el-Muntaẓam*, 13:242; Sibṭ İbnu'l-Cevzî, *Mir'ātu'z-Zemân*, 16:514; İbn Hâlikân, *Vefeyātu'l-A'yân*, 3:428.

⁷⁴ İbn Hâlikân, *Vefeyātu'l-A'yân*, 3:423.

⁷⁵ İbnu'n-Neccâr, *Zeylu Târîhi Bağdâd*, 19:71. Künye ile hitap etmenin 'Abbâsî devlet geleneğinde muhabata saygın bir konum atfetmek olduğunu gösteren bir örnek Halife el-Muktedir'in İbnu'l-Furât'a künyesi ile hitap etmesidir. Halifenin bu hitabı onu ikinci kez vezir tayin ettiğinde verdiği ihsanlarla birlikte zikredilmektedir. İbn Miskeveyh, *Tecâribu'l-Umem*, 5:25.

⁷⁶ İbnu'n-Neccâr, ez-Zehabi ve eş-Şafedî'nin aktardıkları bir rivayette, İbnu'l-Furât, fakir bir adamın az bir yiyeceği şehrin dehlizlerinde yediğini haber aldığı anda onun durumunda olan ihtiyaç sahiplerine mutfağından yemek verilmesini emreder. İbnu'n-Neccâr, *Zeylu Târîhi Bağdâd*, 19:68; ez-Zehabi, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, 14:475; eş-Şafedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, 22:91.

⁷⁷ ez-Zehabi, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, 14:476-477.

⁷⁸ İbn Hâlikân, *Vefeyātu'l-A'yân*, 3:422; ez-Zehabi, *Târîhu'l-İslâm*, 7:253; ez-Zehabi, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, 14:477.

geldiğinde, vezir ona gizli bir şekilde 10 bin dirhem gönderir ve ‘Ubeydullâh bir şiir inşad ederek veziri över.⁷⁹

İbnu'l-Furât'ı şiiriyle metheden ‘Ubeydullâh başka bir vesileyle de onun idareciliğinden övgüyle bahsetmiştir. Ona göre vezirlik İbnu'l-Furât'a muhtaç olduğu kadar kimseye muhtaç olmamıştır.⁸⁰ Ez-Zehebî'nin eş-Şülî'den aktardığı bu söz, İbnu'l-Furât'ın ihsanına mazhar olmuş bir adamdan geliyor olsa da onun vezirliğine yönelik en güçlü övgülerden biridir ve İbnu'l-Furât'ın profilindeki bir başka temaya yetkinlik/kifayet meselesine geçiş için uygun bir zemindir. Defaatle vezirlik yaptığının muhakkak vurgulanması İbnu'l-Furât'ın yetkin bir katip oluşunun hal tercümelerindeki dolaylı yansımasıdır.⁸¹ İbn Keşîr bu özelliği daha açık ifade ederek onun hesap ve vezirlikte yetkin ve marifet sahibi olduğunu söylemiştir.⁸² İbnu'l-Eşîr ise idaresini yetkin bir yönetim olarak tanımlamış ve bu değerlendirmesini İbnu'l-Furât'ın emrinde çalışan katiplere iyi davrandığı detayıyla zenginleştirmiştir.⁸³ Yetkinlik meselesinin en somut örneği ise eş-Şülî'den nakledilir: “İbnu'l-Furât hasta yatağından kalktığında 1000 evrakı inceledi ve imzaladı. Bu, orada bulunanlar için hayranlık uyandırıcıydı”.⁸⁴ İbn Keşîr'in anlatımında bu örnek biraz daha büyüyerek, bir defaya mahsus bir performans olarak değil İbnu'l-Furât'ın adeti olarak sunulur ve günde 1000 mektup okuyup bin evrak imzaladığı ifade edilir.⁸⁵ Ez-Zehebî ise İbnu'l-Furât'ı -yine ilk vezirliğinden bahsettiği satırlarda-divan hesaplarında mahareti aşlamayacak bir usta olarak tanıtmaktadır.⁸⁶

Vezirliğinden ziyade katipliğine yoğunlaşan bu gibi övgülerin diğer örnekleri İbnu'l-Furât'ın henüz genç olduğu ve ağabeyiyle birlikte çalıştığı yıllara dairedir. Bunlardan birinde, Halife el-Mu'tadid, hilafet yurdunu yeniden toparlamak, harap olmuş beldeleri ıslah etmek için “alemin hesabının” çıkarılmasını ister. Muhtemelen bütün hilafet coğrafyasının potansiyel gelirinin tespit edilmesi anlamına gelen bu isteği vezir ve katipler bir ay boyunca yerine getiremezler. O sırada hapiste olan İbnu'l-Furât ve ağabeyi bu işe talip olurlar ve iki günde istenilen hesabı çıkarırlar.

⁷⁹ ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, 14:476. İbnu'l-Eşîr'in verdiği bilgiye göre ‘Ubeydullâh b. ‘Abdillâh 301/912 yılında vefat etmiştir. İbnu'l-Eşîr, *el-Kâmil*, 6:623.

⁸⁰ ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, 14:476.

⁸¹ İbnu'l-Cevzî, *el-Muntaẓam*, 13:241; Sibṭ İbnu'l-Cevzî, *Mir'ātu'z-Zemân*, 16:513; İbn Ḥallikân, *Vefeyātu'l-A'yân*, 3:421; ez-Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 7:253.

⁸² İbn Keşîr, *el-Bidâye*, 15:15.

⁸³ İbnu'l-Eşîr, *el-Kâmil*, 7:22.

⁸⁴ İbn Ḥallikân, *Vefeyātu'l-A'yân*, 3:423.

⁸⁵ İbn Keşîr, *el-Bidâye*, 15:15.

⁸⁶ ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, 14:475.

Bu başarıları onları hapisten çıkarıp divanların yöneticiliğine getirir.⁸⁷ İbnü'l-Furāt'ın ağabeyi, sahneye çıktığı bu örneklerde kardeşinden bağımsız olarak övülmektedir. İbn Hālikān ve ez-Zehebī onu yaşadığı zamanda önde gelen ve diğer katiplere örnek olan biri olarak tanıtmaktadırlar.⁸⁸ Ancak hem ağabeyinin ön plana çıkarılması hem de katipliği övülürken işaret edilen örneklerin büyük oranda İbnü'l-Furāt'ın ilk vezirliğinde ya da öncesinde gerçekleşmiş hadiseler olması dikkat çekicidir. 'Ubeydullāh b. 'Abdullāh'ın şüpheli övgüsü dışında vezirliği İbn Keşir dışında açıkça methedilmeyen İbnü'l-Furāt'ın, profilindeki zulüm ve ifsat teması da göz önüne alındığında yetkinliğinin katiplikten ibaret görüldüğü ya da önemsenmediği düşünülebilir.

Bazı hal tercümelerinde zikredilen bir husus ise İbnü'l-Furāt'ın iyilik-kötülük, başarılilik-başarısızlık, adalet-zulüm arasında, iki uçta salınan profiline büyük bir gölge düşürmektedir. Bu iddia, en iyi ihtimalle birtakım kötülük ve haksızlıklar yapan ama yetkin ve işinin ehli bir yönetici olarak görülebilecek İbnü'l-Furāt'ın bütün itibarını sarsacak mahiyettedir. Konu edineceğimiz bu son temayı ifade eden kelime, *ihanettir*. İbn Hālikān ve ez-Zehebī hal tercümelerinde, "İbnü'l-Furāt'ın bedevilere Bağdat'a saldırmaları için onları teşvik eden bir mektup yazdığı söylenir" şeklinde bir ifadeye yer vermişlerdir. İki müellifin satırlarında da bu cümlelerin sonunda "Allāhu a'lem" ibaresi yer alır.⁸⁹ Bu bilgi bir 10/16. yüzyıl kaynağına kadar ulaşmış ancak şüpheli olduğunu hissettirecek herhangi bir ibare olmaksızın nakledilmiştir.⁹⁰ *Allāhu a'lem* ifadesi, bu bilgiyi onaylayarak nakletmediklerine dair bir ipucu olarak okunabilir fakat diğer kaynaklarda yer almayan böylesine bir *söylenti*yi kaydetmeleri dahi oldukça dikkat çekicidir. Bütün bunlardan hareketle İbnü'l-Furāt'ın hal tercümesinin, devlet adamlığına büyük ölçüde şerh düşen bir mahiyette olduğunu ileri sürebiliriz. 'Alī b. 'Īsā'ya ilişkin değerlendirmelerimizle birlikte bu kanaatin gerekçeleri daha belirgin bir şekilde ortaya çıkacaktır.

1.2. 'Alī b. 'Īsā'nın Hal Tercümelerine Yansıyan Görünümü

'Alī b. 'Īsā'yla ilgili anlatımları da tıpkı İbnü'l-Furāt'ta olduğu gibi birtakım temalar üzerinden takip etmek mümkündür. Buna kişiliğinden

⁸⁷ İbn Hālikān, *Vefeyātu'l-A'yān*, 3:422; ez-Zehebī, *Siyeru A'lāmi'n-Nubelā'*, 14:478.

⁸⁸ İbn Hālikān, *Vefeyātu'l-A'yān*, 3:423; ez-Zehebī, *Siyeru A'lāmi'n-Nubelā'*, 14:478.

⁸⁹ İbn Hālikān, *Vefeyātu'l-A'yān*, 3:421; ez-Zehebī, *Tārīhu'l-İslām*, 7:253; ez-Zehebī, *Siyeru A'lāmi'n-Nubelā'*, 14:477. Ez-Zehebī İbnü'l-Furāt hakkında başka bir yerde çok kısa ve özet bir şekilde zorba ve zalimdi ifadesini kullanabilmektedir. Ez-Zehebī, *Siyeru A'lāmi'n-Nubelā'*, 15:50.

⁹⁰ Bā Maḥrame, *Kilādetu'n-Nehr*, 3:37.

başlayabiliriz. Kişiliğinin ardından sırasıyla ele alacağımız temalar; korunma, infak, yetkinlik ve ıslah şeklindedir.

Salih vezirle ilgili temaları tespit ve analiz etmeye başlamadan önce bir hususa dikkat çekmemiz gerekmektedir. Daha önce belirttiğimiz gibi bu iki şahsiyet bir karşıtlık içinde konumlandırılmış ve birbirleriyle ilişki içinde tanıtılmışlardır. Bu durumun ‘Alī b. ‘İsā’nın biyografisine yansımaları, tarihçilerin -ismini zikretmeseler de- onu İbnu’l-Furāt’la kıyaslayarak tasvir etmeleri şeklinde olmuştur. Yāķūt el-Ĥamevī, bu üstü kapalı tavrın istisnai bir örneği olarak anılabilir. Zira o ‘Alī b. ‘İsā’nın gelirlerinden bahsederken İbnu’l-Furāt’ı açıkça anarak ikisinin elde ettikleri gelirler arasındaki devasa farka işaret etmiştir.⁹¹ Yāķūt’un kaydettiği hal tercümesindeki anlatım birbiriyle konuşan, biri diğerini yansıtan iki profilin varlığından söz etmemize olanak sağlamaktadır. Başka bir ifadeyle iki vezirle ilgili hikayelerin, biri diğerini tekdiz-tashih eder mahiyette tezahür ettiklerini, aynı odak etrafında benzer meseleleri gündeme getirecek şekilde biçimlendirildiklerini söyleyebiliriz. Bu durum bizi ‘Alī b. ‘İsā’yı tanıtırken sık sık İbnu’l-Furāt’a atıf yapmaya sevk etmiştir.

‘Alī b. ‘İsā’nın kişiliği, İbnu’l-Furāt’ın aksine biyografi yazarlarının gündeminde daha çok yer tutmuştur. Üstelik peş peşe sıralanan güzel hasletleri aracılığıyla ‘Alī b. ‘İsā hakkındaki olumlu tablo hal tercümelerine de güçlü bir vurguyla yansıtılmıştır. İbnu’l-Eşir bu durumu ‘Alī b. ‘İsā’yla ilgili olarak kurduğu tek cümlede özetlemiştir: Vezirin dindarlığına ve yetkinliğine ilişkin çokça haber kaynaklarda yer almaktadır.⁹² Bu çok sayıda rivayet özetle şu özellikleri sıralanmaktadır: Adil, görevinde dürüst, dindar, faziletli, iffet sahibi, alim, *ma’ruf* ve *birr* ehli, ilim meclislerini ve alimlerle vakit geçirmeyi seven, kitap telif eden, Kur’an’ı çokça tilavet edip çokça namaz kılan ve çokça oruç tutan birisi.

Hadis dinleyen hatta eĤ-Ĥaberānī (ö. 360/971) gibi alimlere hadis rivayet eden ‘Alī b. ‘İsā⁹³ sadece idareciler-bürokratlar dünyasında değil ulema arasında da önemli bir yere sahiptir. ‘Alī b. ‘İsā vezir olduktan sonra aylık nafakasını (veya harcamasını) kısararak kalan miktarını Medine’deki sahabe neslinden kişilere harcamaya başlamıştır. Bundan dolayı Dīvānu’l-Mağrib’in reisliğini yaptığı sırada her akşam sofrasında alimleri ağırlama

⁹¹ “‘Alī b. ‘İsā görevde deđilken 80 bin dinar civarında gelir elde ediyordu (...) İbnu’l-Furāt ise aynı durumda 1 milyon dinar gelir elde ediyordu”. Yāķūt el-Ĥamevī, *Mu’cemu’l-Udeba’*, 4:1823.

⁹² İbnu’l-Eşir, *el-Kāmil*, 7:217.

⁹³ el-ĤaĤib el-Bađdādi, *Tārīhu Bađdād*, 13:459.

adetinden vazgeçmiştir.⁹⁴ Üstelik ulemayla sadece yakın temas içinde değildir, bizzat onlardan birisidir; kitaplar kaleme almıştır ve bunlardan birinin meşhur kıraat alimi İbn Mucâhid'le (ö. 324/936) beraber hazırladıkları *Me'ânî'l-Ḳur'ân ve Tefsîruhu* olduğu ifade edilmektedir.⁹⁵

Eş-Şülî'nin dilinden aktarılan ifadeler alimlik, abidlik ve fazilet gibi nitelendirmelere kaynaklık eden eylemleri öğrenmemizi sağlamaktadır. Buna göre 'Alî b. 'İsâ zühdü, iffeti, Kur'an'ı hıfzetmesi, *me'ânî* ilmindeki birikimiyle 'Abbâsî tarihinde benzeri olmayan bir vezirdir ve gecelerini namazla, gündüzleri oruçla geçirmektedir.⁹⁶ Yine eş-Şülî'den aktarılan başka bir ifade 'Alî b. 'İsâ'ya adeta cenneti müjdeler: Karnı, ferici ve lisanı ondan daha iffetli olan kimse görülmemiştir.⁹⁷ Elbette bu ifade diğer 'Abbâsî vezirleri arasında 'Alî b. 'İsâ'nın konumunu çok farklı bir noktaya taşımaktadır.

Methodilen bir şahsiyet olarak 'Alî b. 'İsâ'ya dair anlatımlarda karşımıza çıkan ilk kavram, kişiliği bağlamında zikredilen 'emanet/eminlik'tir. Sibṭ İbnu'l-Cevzî, başka sıfatlarla eminlik vurgusunu; doğruluğu iffeti, dindarlığı yanında 'Alî b. 'İsâ'nın vasıflarından biri de takvasıdır.⁹⁸ El-Ḥaṭîb ve İbn 'Asâkir 'Alî b. 'İsâ'nın gençliğinden beri kendisine atfedilen bu güzel özellikleri ile bilindiğini vurgulamaktadırlar.⁹⁹ İbnu'l-Furât'a atfedilen güzel özelliklerin üçüncü vezirliği için geçerli olmadığı değerlendirilmesi hatırlanacak olursa 'Alî b. 'İsâ onun karşısında ahlaki anlamda tutarlı bir duruşa sahip görünmektedir.

Zenginlik, 'Alî b. 'İsâ tanıtılırken gündeme gelen meselelerden birisidir. Ez-Zehebî ve eş-Şafedî onun "hakiki manada" zengin ve şükür ehli¹⁰⁰ olduğunu ifade etmektedirler. Bu ifade iki vezirin nasıl tanındıklarına dair bir farkındalığa vesile olmaktadır. Buna göre İbnu'l-Furât muazzam servetine karşın asla zengin (غني) olarak vasıflandırılmazken 'Alî b. 'İsâ mütevazı sayılabilecek servetine karşın gerçek bir zengin olarak görülmüştür. Ona atfedilen *birr* sahibi olması vasfı da hatırlanacak olursa burada Kur'an'dan mülhem bir yakıştırma olduğu anlaşılacaktır. Dolayısıyla

⁹⁴ Yâkût el-Ḥamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, 4:1824.

⁹⁵ Yâkût el-Ḥamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, 4:1823.

⁹⁶ Yâkût el-Ḥamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, 4:1823; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 7:681; eş-Şafedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, 21:246.

⁹⁷ Yâkût el-Ḥamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, 4:1824.

⁹⁸ Sibṭ İbnu'l-Cevzî, *Mir'ātu'z-Zemân*, 17:255.

⁹⁹ el-Ḥaṭîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 13:459; İbn 'Asâkir, *Târîhu Medîneti Dimesşk*, 43:121.

¹⁰⁰ ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 7:680; ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, 15:299; eş-Şafedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, 21:245.

burada zenginlikle kastedilen İbnu'l-Furât'la ilgili servet temasının aksine, maddi boyutundan soyutlanmış manevî bir özelliktir.

‘Alî b. ‘İsâ'nın kişiliği bağlamında anılan bir diğer önemli vasfı da fitneye karşı sabırlı olmasıdır. Ez-Zehebî *et-Târîh*'inde onu sabır ehli olarak nitelerken *es-Siyer*'inde bu niteliği bir çerçeveye yerleştirerek fitneye karşı sabır göstermeyi kastettiğini açıklamıştır.¹⁰¹ İbnu'l-Furât, başına gelenlere sabretmeyip felaketine yol açan kötü bir yola girmişken, ‘Alî b. ‘İsâ'nın kendisine haksızlık edildiği halde bunun karşısında gösterdiği sabır ön plana çıkarılmaktadır. Fitneye uğraması ve buna karşı sabretmesi ‘Alî b. ‘İsâ'nın korunduğunun ima edilmesi için de uygun bir zemin sağlamaktadır.

“Korunma” teması ‘Alî b. ‘İsâ'nın İbnu'l-Furât'la kıyaslandığını düşündüren meselelerden bir diğeri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu meseleyle ilgili anekdotları korunma temasıyla ilişkilendirmemize zemin hazırlayan açık ifadeler bulmak da mümkündür. Ez-Zehebî Allah'ın inayetinin ‘Alî b. ‘İsâ'nın üzerinde olduğunu doğrudan dile getirmektedir.¹⁰² Yâkût ise bu durumu daha etraflıca değerlendirerek ‘Alî b. ‘İsâ'nın düşmanları ve tuzakları çok olmasına karşın belalardan korunduğunu ifade etmiştir. Dahası kimsenin kanına girmeyip kimsenin hürmetini çiğnemediği için Allah'ın da onun hürmetini çiğnetmediğini ve o hayattayken ona zalimlik edeni helak ettiğini vurgulamıştır.¹⁰³ Bu ifadelerin İbnu'l-Furât'a gönderme yaptığını düşünmek herhalde yanlış olmayacaktır.

‘Alî b. ‘İsâ da tıpkı rakibi İbnu'l-Furât gibi birtakım felakete duçar olmuştur. Hal tercümelerine göre onun felaketi sürgün edilmesidir. Üstelik bu durumun faili olarak açıkça İbnu'l-Furât'a işaret edilip ‘Alî b. ‘İsâ'yı bu sıkıntıya maruz bırakanın o veya oğlu olduğu da kaydedilmiştir. Yâkût el-Ĥamevî; el-Muĥassin'in onu Bağdat'tan çıkarmadan öfkesini dindirip huzur bulamadığını ve ‘Alî b. ‘İsâ'nın önce Mekke'ye ardından Yemen'e sürüldüğünü aktarmaktadır. Ez-Zehebî *et-Târîh*'inde ve *es-Siyer*'inde bunu tekrar ederken olayın faili olarak el-Muĥassin'i değil doğrudan İbnu'l-Furât'ı zikretmiştir.¹⁰⁴ Bu hadise İbnu'l-Furât'ın üçüncü vezirliğine, yani yukarıda aktardığımız üzere artık zulmettiğinin söylendiği döneme denk gelmektedir. ‘Alî b. ‘İsâ'nın felaketinin İbnu'l-Furât'la ilgili kısmen olumlu sayılabilecek her şeyin tükendiği bir dönemde gerçekleşmesi üstelik maruz kaldığı zulümlere karşı Allah tarafından korunduğunu, gözetildiğini ima

¹⁰¹ ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 7:680; ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, 15:299.

¹⁰² ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, 15:299.

¹⁰³ Yâkût el-Ĥamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ'*, 4:1824-1825.

¹⁰⁴ ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 7:681; ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, 15:299.

eden detaylara yer verilmesi iki profilin birbiriyle ilişkisi açısından dikkat çekicidir.

‘Alī b. ‘Īsā’nın sürgünde geçirdiği zaman “felaket karşısında korunma”nınin açık işaretlerini barındırmaktadır. Hal tercümesi yazarlarının önemli bir kısmı eserlerinde ‘Alī b. ‘Īsā’nın Mekke günlerinden bir anekdotu paylaşmışlardır. Mekke sıcağında soğuk bir su içmeyi arzulayan ‘Alī b. ‘Īsā iftar ettiği sırada yanına birileri gelir. Gelenler, ani ve şiddetli bir yağmur yağdığını bu yağmur sularını biriktirdiklerini söyleyerek içmesi için kendisine ikram ederler. Rivayetin sonunda isteğinin bu şekilde gerçekleştiğini gören ‘Alī b. ‘Īsā keşke Allah’tan mağfiret dilemiş olsaydım der.¹⁰⁵ İlk bakışta güzel hasletlere sahip bir kulun duasının kabul olduğunu akla getirecek bu anekdotla daha derinlikli bir hususa işaret ediyor görünüyorlar. ‘Alī b. ‘Īsā’nın duası, felaketi sırasında kabul edilmiş ve güzel havasıyla meşhur olduğu anlatılagelen Bağdat’tan Mekke’nin sıcağına sürüklenmişken burada kendisine ferahlık bahşedilmiştir. Nitekim sürgünden dönüşüne dair başka bir haber de benzer bir imanın izlerini taşımaktadır. Azledilmiş vezirin arkadaşlarından birisi Mekke’de bir ihtiyara rastlar. Bu ihtiyar ‘Alī b. ‘Īsā hakkında “Allah katında onun için bir şey yoktur” minvalinde cümleler sarf eder. ‘Alī b. ‘Īsā ihtiyarı üç kez görse de kim olduğunu bir türlü anlayamayan arkadaşına, biraz da kızgınlıkla, karşılaştığı adamın Hızır olduğunu söyler. Sibṭ İbnu’l-Cevzī, olumsuz bir anlama gelebilecek bu kapalı ifadelerin sabık veziri zemmetmediğini aksine onun faziletini gösterdiğinin altını çizer. ‘Alī b. ‘Īsā’nın arkadaşına uyarısı ve ihtiyarı bir işaret olarak görmesini de bunun delili olarak sunar. Nitekim anekdotun sonunda halifenin hacibi yanında 500 adamla ‘Alī b. ‘Īsā’yı Bağdat’a çağırın mektubunu getirir.¹⁰⁶

Korunma teması bağlamında değineceğimiz son rivayet ‘Alī b. ‘Īsā’nın hayır ve doğrulukta Hz. Peygamber tarafından yönlendirildiğine işaret etmektedir. Rivayete göre Hz. Peygamber, zor durumdaki bir attara, rüyasında, ihtiyaç duyduğu parayı ‘Alī b. ‘Īsā’dan alabileceğini söylemiştir. Bunun üzerine attar vezirin kapısına gitmiş ancak içeri alınmamıştır. Daha sonra bir görevli onu bulmaya gönderilmiş ve vezirle görüşmesi sağlanmıştır. Çünkü ‘Alī b. ‘Īsā da Hz. Peygamber’i rüyasında görmüştür ve kendisine bu attara para vermesi söylenmiştir.¹⁰⁷ Böyle bir olayın ‘Alī b.

¹⁰⁵ el-Ḥaṭīb el-Bağdādī, *Tārīḫü Bağdād*, 13:459; İbn ‘Asâkir, *Tārīḫü Medīneti Dimesşk*, 43:122; İbnu’l-Cevzī, *el-Muntaẓam*, 14:57-58; İbn Keşīr, *el-Bidāye*, 15:189.

¹⁰⁶ Sibṭ İbnu’l-Cevzī, *Mir’ātu’z-Zemân*, 17:256-257.

¹⁰⁷ İbnu’l-Cevzī, *el-Muntaẓam*, 15:60; Sibṭ İbnu’l-Cevzī, *Mir’ātu’z-Zemân*, 17:258-259.

‘İsâ’nın tarihsel kişiliğine bir yücelik kazandırma amacına matuf olduğu açıktır ve diğer rivayetlerle birlikte düşünüldüğünde korunup gözetilmesinin dolaylı bir işareti olarak değerlendirilebilir.

İnsanlara yapacağı yardımın Hz. Peygamber tarafından emredildiği ‘Alî b. ‘İsâ, kaynaklarda *birr* ehlinde olmakla nitelenir. Bu bağlamda İbnu'l-Furât'a kıyasla büyük bir servete sahip olduğu söylenemese de çokça infak eden biri olarak tanıtılır. Nitekim Yâkût onun düşmanlarından korunmuşluğunu vurgularken -muhtemelen bunun nedeni olarak gördüğü- ahiretini kazanmak için sergilediği çabaya dikkat çeker.¹⁰⁸ Bu çaba en temelde ‘Alî b. ‘İsâ’nın kazandığı paranın çoğunu *birr* yolunda harcamasıdır. Harcamanın detayları doğrudan ‘Alî b. ‘İsâ’nın ağzından aktarılmıştır. Bu satırlarda vezir, bizzat kendisi, 700.000 dinar kazandığını ve bunun 680.000 dinarlık kısmını *birr* yolunda sarf ettiğini söylemektedir.¹⁰⁹ Yâkût el-Ḥamevî ‘Alî b. ‘İsâ’nın *birre* harcadığı miktarın 660.000 dinar olduğunu, 40.000 dinarı da yakın çevresine infak ettiğini kaydederken vezir olmadığı zamanlarda ise yıllık 80 bin dinar olan gelirinin yarısını *birr* yolunda harcadığını, 30.000 dinarlık kısmını da infak ettiğini kaydetmiştir.¹¹⁰ Burada kastedilen *birr* harcaması ‘Alî b. ‘İsâ’nın kurduğu Dīvānu'l-Birr'e yapılan bir atıftır. ‘Alî b. ‘İsâ, Haremeyn'in ve sınır bölgelerindeki mücahitlerin ihtiyaçları için harcamada bulunmak üzere bir divan kurmak ister ve Halife el-Muktedir'i de ikna ederek bazı arazi gelirlerini bu divana tahsis eder. Bunun yanı sıra kendi malının yukarıda belirtilen kısmını bu divanın harcamalarına vakfeder.¹¹¹

‘Alî b. ‘İsâ'yla ilgili olarak İbnu'l-Furât için yapıldığı gibi detaylı bir infak listesi göremesek de bu eylemi düstur edindiğini yansıtan ifadeler rastlıyoruz. Nitekim ez-Zehebî *es-Siyer*'inde çokça infak etmesini onun bir hususiyeti olarak anmış Yâkût da meşhur evini yaptırmak için gerekli meblağı topladığında öncelikle bu paradan tasadduk edilmesini emrettiğini kaydetmiştir.¹¹² Ancak infak temasını belirginleştiren asıl hadise Bağdat'ın zor zamanlarında cereyan etmiştir. Berîdiler geldiğinde Musul'a kaçmayı reddeden ‘Alî b. ‘İsâ, Bağdat'ta kalarak ölümlerin arttığı bu zamanda

¹⁰⁸ Yâkût el-Ḥamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, 4:1824.

¹⁰⁹ el-Ḥaṭîb el-Bağdādî, *Tārîhu Bağdād*, 13:459; İbn ‘Asâkir, *Tārîhu Medîneti Dimeşk*, 43:126; İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14:57; Sibṭ İbnu'l-Cevzî, *Mir'ātu'z-Zemân*, 17:255; ez-Zehebî, *Tārîhu'l-İslâm*, 7:681; ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, 15:300; eş-Şafedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, 21:245; İbn Keşîr, *el-Bidâye*, 15:189; Bâ Maḥrame, *Kilâdetu'n-Nehr*, 3:93; İbnu'l-İmâd, *Şezerātu'z-Zeheb*, 4:186.

¹¹⁰ Yâkût el-Ḥamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, 4:1823.

¹¹¹ Yâkût el-Ḥamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, 4:1824. Daha geniş bilgi için bkz. Selahattin Polatoğlu, “Abbâsi Devleti'nde Kâtipler (132-334/750-945),” (doktora tezi), 205.

¹¹² ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, 15:299; Yâkût el-Ḥamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, 4:1825.

insanların kefenlenmesi için servetini harcamış, kimse kimseye yardım etmezken çokça infakta bulunup ihtiyaç duyanlara borç vermiştir.¹¹³ Buradaki tavrı 'Alī b. 'Īsā'nın insanların zor zamanlarında yetkili olsun olmasın hizmete koştuktan çekinmediğini göstermektedir. Onun bu yönü hal tercümesine başka detaylarla da yansıyan ıslah temasına işaret etmektedir.

Islah teması yetkinlik olgusuyla iç içedir. Salih vezirin yetkinliğine işaret eden hususlar ıslah edici yönüyle birlikte ele alınmış görünmektedir. İbnu'l-Furāt'ın hal tercümesi ile karşılaştırıldığında onun hayatında yetkinlik kendi başına önemli bir vurguya sahiptir. 'Alī b. 'Īsā'nın hal tercümelerinde ise tıpkı servetine ilişkin bilgilerin infak teması içinde gömülü olması gibi yetkinliği de ıslah teması içinde gömülüdür. Bunun en belirgin göstergesi ez-Zehebî'nin onu "adil vezir" olarak nitelendirmesidir.¹¹⁴ Adalet yalnızca beceriyi değil en güçlü idari-ahlaki vasıfları da ifade etmektedir. Sahip olduğu adalet Yâkūt tarafından riyasette menzıl, siyasette adalet ve marifet sahibi olması vurgusuyla güçlendirilir.¹¹⁵ Yine Yâkūt, yer verdiği bir anekdotla Bağdat'ı işgal eden Deylemlî askerlerin dahi onun bu hususiyetine vakıf olduklarına işaret ederken adalet vurgusunu güçlendiren bir ifadeyi aktarmaktadır. Buveyhî askerleri Bağdat'ı işgal ederken 'Alī b. 'Īsā'nın yaşadığı mahalleye geldiklerinde onun evini işaret ederek burasının "salih vezir"e ait olduğunu söylerler.¹¹⁶

Bunlara ek olarak 'Alī b. 'Īsā'nın bir katip ve devlet adamı için en gerekli vasıflardan biri olan yazı sanatında da son derece mahir olduğu kaydedilmiştir.¹¹⁷ 'Alī b. 'Īsā'nın yetkinliğini vurgulayan bir diğer özelliği ise kendisine lazım olan her bir belgeyi, o belge kendisi için çalışan divan görevlilerince hazırlanmış olsa bile bizzat kontrol etmesidir.¹¹⁸ Görevleri konusunda titiz olduğuna işaret eden bu kanaat onun insanların işlerini aksatmamak hususundaki dikkatiyle de perçinleniyor. Eş-Şülî'den naklen mezalimde insanlara insafı davrandığı ve zayıfı güçlüye karşı koruduğu belirtilen¹¹⁹ 'Alī b. 'Īsā sadece bu tavırlarıyla değil, 'Umer b. 'Abdil'azîz'i (hs. 99-101/717-720) örnek aldığını ifade ettiği, sorunları geciktirmeden çözme

¹¹³ Yâkūt el-Ĥamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, 4:1825.

¹¹⁴ ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, 15:299. Bu takdir en geç tarihli metinlerde de bütün yalınlığı ile yer almaktadır. Bâ Maḥrame, *Kilâdetu'n-Nehr*, 3:93; İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb*, 4:186.

¹¹⁵ Yâkūt el-Ĥamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, 4:1823-1824.

¹¹⁶ Yâkūt el-Ĥamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, 4:1823-1824.

¹¹⁷ Yâkūt el-Ĥamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, 4:1823.

¹¹⁸ Yâkūt el-Ĥamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, 4:1823.

¹¹⁹ Yâkūt el-Ĥamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, 4:1824; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 7:681; ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, 15:299.

hassasiyetiyle de takdire mazhar olmuştur.¹²⁰ ‘Umer b. ‘Abdul‘aziz’in İslam tarihinde sahip olduğu konum dikkate alındığında bu yetkinlik ve titizliğin güçlü bir adalet ve ıslah anlayışının ürünü olması sadece hal tercümeleri yazarlarının değil ‘Alı b. ‘İsā’nın da ifadelerine yansımaktadır. Nitekim bu ifade Bā Maḥrame ve İbnu’l-‘İmād’da ‘Alı b. ‘İsā’nın bir niteliği olarak zikredilmiştir.¹²¹

Yetkinlik, adalet gibi alt vurguları da barındıran ıslah teması karşıtlıklarla, olumsuz örnekler sunularak güçlendirilmektedir. Mesela Yākūt el-Ḥamevı; ‘Alı b. ‘İsā’nın işleri düzene koyduğunu/ıslah ettiğini, halifenin çevresindekileri devlet işlerinden uzak tuttuğunu ancak o tutuklandıktan sonra iş başına gelenlerin 18 ayda düzeni ifsat ettiklerini ifade ediyor. ‘Alı b. ‘İsā’nın emeklerini boşa çıkaran bu sürecin failleri ise onu sürgüne yollayanlardır. Yākūt’un işaret bu husus tarihsel akış içerisinde İbnu’l-Furāt’ın üçüncü vezirliği ve onu takip eden ođul el-Ḥakānı ve el-Ḥaşıbı’nın vezirliklerine tekabüle etmektedir. ‘Alı b. ‘İsā bir gölge vezir olarak çalıştığı dört yılın ardından asıl vezir el-Ḥamıd b. el-‘Abbās ile birlikte tutuklanmış, sorgulanmış müsadereye uğramış ve ardından ölüm tehdidi de yaşadığı bir sürecin sonunda Mekke’ye sürgüne gönderilmişti. Bir felaket anı olarak resmedilen İbnu’l-Furāt’ın üçüncü vezirliği Yākūt’un bu değerlendirmesi ile birlikte düşünülünce ‘Alı b. ‘İsā’nın ıslah ettiği düzeni yıkanların başında İbnu’l-Furāt’ın geldiğini göstermektedir. Yākūt, ‘Alı b. ‘İsā’nın hal tercümesinin başında ismen yaptığı atıfla İbnu’l-Furāt ismini onun karşısına koyarken bu kısımda da dolaylı olarak yine bize İbnu’l-Furāt’ı işaret etmektedir.

2. İki Profilin Değerlendirilmesi

Çalışmamızın buraya kadar olan kısmında İbnu’l-Furāt ve ‘Alı b. ‘İsā’nın hal tercümelerindeki bazı anekdotları ve iki vezirle ilgili kimi açıkça kimi de üstü kapalı bir şekilde ifade edilmiş kanaatleri belirli temaları merkeze alarak sunduk. Kaynakların birbirlerinden farklılaştıkları ya da birbirlerini destekledikleri hususlara işaret etmeye çalıştık. Şimdi bütün bunları bir arada düşünerek iki vezirin hal tercümelerinde şekillenen biçimiyle durumlarını gözden geçiren bazı değerlendirmelerde bulunabiliriz.

Hal tercümelerindeki kayıtlardan ‘Alı b. ‘İsā’nın örnek bir kişilik olduğu, kurduğu Dıvānu’l-Birr’e gelirinin yüzde doksanını bağışladığı, devletin

¹²⁰ Yākūt el-Ḥamevı, *Mu‘cemu’l-Udebā*, 4:1825.

¹²¹ “Yönetimi ‘Umer b. ‘Abdil‘aziz’in halifeliliği gibiydi.” Bā Maḥrame, *Kilādetu’n-Nehr*, 3:93; İbnu’l-‘İmād, *Şezerātu’z-Zehab*, 4:186.

işlerini toparladığı ancak kendisini öldürmeye kast edip sürgüne gönderen kimselerin, kurduğu düzeni ifsat ettikleri sonucu ortaya çıkıyor. İbnu'l-Furāt için ulaşabileceğimiz netice ise başlarda güzel ahlaki vasıflara sahip, toplumun her tabakasına bolca ihsanlarda bulunan bir kimse olsa da bu vasıfların üçüncü vezirliğinde yaptıkları ile gölgelendiğidir. Yâkût el-Ḥamevî'nin açık ifadelerle iki veziri kıyaslamasının yanı sıra hal tercümelerinde gördüğümüz temalar ve detaylar iki vezire dair kritik bir soruya cevap arandığını göstermektedir. Bu iki idareci kendilerine atfedilen bütün özelliklere ve yeteneklerine rağmen neden devleti çöküşten kurtaramamışlardır ve başarısızlıkları vezirlik makamında bulunmayı hak etmeyen kişiler oldukları anlamına mı gelir? Bu sorgulama, hal tercümeleri özelinde 'Alī b. 'Īsā'nın lehine sonuçlanmıştır. Çünkü o her açıdan iyi bir vezir iken muarızı İbnu'l-Furāt ise yeteneğini kötülükleriyle mahvetmiş, ihsan ve infak açısından iyi amelleri olsa da şüpheli bir servet toplamış ve hepsinden öte 'Alī b. 'Īsā'nın ıslah ettiğini ona haksız muamelelerde bulunarak ifsat etmiştir.

En temelde şahısların hayat hikayelerini sunması beklenen biyografi yazıcılığının, konu edindikleri kişilere dair bu gibi gündemleri barındırdığını görmek oldukça dikkat çekicidir. Bu bağlamda hal tercümelerindeki 'Alī b. 'Īsā ve İbnu'l-Furāt'a dair anlatımların, devletin çöküşündeki rolleri merkeze alınarak kurgulandığını söyleyebiliriz. Bir başka ifadeyle her bir müellif, kritik zamanlarda iş başına gelmiş bu iki şahısla ilgili ulaştığı malzemeyi, bu soruya verdiği cevaba göre düzenleyip sunmuştur. Çalışmamızın başında işaret ettiğimiz üzere, İbnu'l-Furāt ve 'Alī b. 'Īsā, modern araştırmalarda da bu meselenin gölgesinde ele alınmışlardır. Son tahlilde 'Alī b. 'Īsā'nın İbnu'l-Furāt yüzünden başarısız olduğunu ima ya da işaret ettiklerini düşünebileceğimiz hal tercümelerindeki kanaat pek çok modern müellif tarafından tasdik edilerek yeniden üretilmiştir.

Halbuki hal tercümelerindeki anlatımların iki vezire yer veren başka kaynaklarla kıyaslanması, profilleri üzerinde belirleyici bir etkisi olan çöküş probleminin aşılmasına katkı sunmaktadır. Nitekim araştırmamızın bu kısmında bu yolu takip etmeyi deneyeceğiz.

Hilāl eş-Şabî, et-Tenūhî ve İbn Miskeveyh'de gördüğümüz anekdotların, hal tercümelerinin içine sıkıştığı bu iyi-kötü ikilemini silikleştirdiğini söyleyebiliriz. Bu silikleşme-belirsizleşme aslında bir tür dengeye ulaşma olarak da ifade edilebilir. Mezkur üç müellifin eserlerinden aktaracağımız örneklerle öncelikle iki vezirin yetkinliğine ilişkin farklı bir bakış açısı geliştirilebileceğini göstermeye çalışacağız. Ardından hem 'Alī b. 'Īsā'nın

hem de İbnu'l-Furāt'ın iyi ve kötü yönlerine dair -kimisi hal tercümelerinde yer olsa da- meselenin mahiyetini değiştirdiğini dūřündüğümüz bazı anekdotlara göz atacağız. Son olarak da iki vezirin yönetim anlayışlarının devlet idaresi açısından bir ilkesellik-yönetilebilirlik ikilemine dönüştüğünü gösteren örnekleri inceleyeceğiz.

İki vezirin yetkinliklerini yeniden ele almaya İbnu'l-Furāt'la ilgili bir örnekten başlayabiliriz. Onun pratik ve hızlı çalıştığı vurgusunu taşıyan bir anekdot, bir günde, görenleri hayrete dūřürecek şekilde 1000 evrak incelediğini ifade etmektedir. Fakat 'Alı b. 'İsā'yla ilgili kayıtlarda ona bunun gibi pratiklik atfeden bir bilginin yer almadığı görölmektedir. İbn Mikseveyh'in ifadesiyle onun özelliği de işlerini yürütmek için uzun saatler çalışmaktadır.¹²² İlk anda görevinin gereklerini yerine getirmek için çok emek harcadığını dūřündüren bu ifade farklı rivayetlerle bir araya geldiğinde İbnu'l-Furāt'ın pratik ve hızlı çalışması karşısında 'Alı b. 'İsā'nın o kadar becerikli olmadığını dūřündürebilecek bir mahiyet kazanmaktadır.

İbnu'l-Furāt, rakibiyle çalışma tarzlarının böyle bir farklılık arz etmesini bizzat değerlendirmektedir. Hilāl eř-řābı'nin aktardığı rivayette İbnu'l-Furāt kendisine sunulan çok sayıda evrakı hızla inceleyip imzaladıktan sonra kendisi ile 'Alı b. 'İsā'yı kıyaslar. Ona göre 'Alı b. 'İsā devlet belgelerini kendisi kadar hızlı inceleyemez çünkü kusurlardan, ayıplardan korunma kaygısı çok fazladır ve her řeyi tahkik ederek hareket eder.¹²³ Buradan 'Alı b. 'İsā'nın daha temkinli olduğu sonucu çıkabilir ancak Hilāl eř-řābı' ve et-Tenūhı'nin aktardığı bazı anekdotlar, bu tutumunun onu ciddi hatalardan korumadığını göstermektedir. Bunlardan birinde çok basit bir hesap hatası yaptığı,¹²⁴ diğerinde ise küçük işlerin peşine takıldığı ancak amillerinin büyük açıklarını fark edemediği İbnu'l-Furāt tarafından tespit edilir.¹²⁵ Ancak hesap ve idarı işlerdeki pratikliğine karşın İbnu'l-Furāt'ın da büyük bir eksiği vardır. 'Alı b. 'İsā bir evrakı bizzat imla edip mektup yazabilirken

¹²² İbn Miskeveyh, *Tecāribu'l-Umem*, 5:17.

¹²³ Hilāl eş-řābı, *Tuhfetu'l-Umerā*, 78. Kaynaklarda nadir rastlanan ve 'Alı b. 'İsā'nın bir kusuru olarak vurgulanan bu husus İbnu't-Tıřtaķā tarafından da fark edilmiş ve ona atfedilen tek ayıp olarak kaydedilmiştir. Ona göre 'Alı b. 'İsā'nın ayıbı cüz'i/küçük işlerle çok meşgul olmasıdır. İbnu't-Tıřtaķā, *el-Fahrı*, 261.

¹²⁴ Her ikisi de divanlarda çalışan birer katip iken gerçekleşen bu olayda 'Alı b. 'İsā bir amilin raporunu inceler ve yaptığı hesaplama ile bu amile 100 bin dinar borç çıkarır. Amil hesabı alıp İbnu'l-Furāt'a inceletir. İbnu'l-Furāt çok temel bir hata tespit eder ve amile bunu bildirirken; 'Alı b. 'İsā'nın gururuna dūřkün olduğunu ve onu bu hatasını açıklamakla tehdit ederse kendisine borç ıkartamayacağını söyler. Amil onun dediğini yaptığında 'Alı b. 'İsā İbnu'l-Furāt'ın hesaptaki ustalığını itiraf edip borcu dūřürür. Olayın sonucunu öğrenen İbnu'l-Furāt'ın güldüğu kaydedilmiştir. et-Tenūhı, *Niřvāru'l-Muħāđara ve Aħbāru'l-Muzākere*, 2:29.

¹²⁵ Hilāl eş-řābı, *Tuhfetu'l-Umerā*, 282-283.

İbnu'l-Furât bunun için bir yazıcı bir de divit-hokka taşıyıcıya ihtiyaç duymaktadır. Bu yetkinlikten mahrum olması İbnu'l-Furât'ı devlet sırları söz konusu olunca onları koruyamayan biri durumuna düşürür.¹²⁶ Böylece karşımızda hızlı, pratik ve hesap konusunda hatasız çalışan İbnu'l-Furât'la uzun saatler boyunca mesaisini sürdüren, belgeleri tek tek kontrol eden fakat yine de yanlış yapmaktan kaçınamayan bununla birlikte devlet sırlarını korumasını sağlayan kitabet sanatına vakıf bir 'Alî b. 'İsâ'yı buluyoruz. Özellikle saklanması gereken hususlar bağlamında vurgulanan bu yazı yeteneğinin, İbnu'l-Furât'ın hesap-kitaptaki açık üstünlüğüne karşın durumu dengeleyen bir ağırlığı var gibidir. Nitekim bu iki yeteneğin ehemmiyeti de katiplik sanatının önemli bir ikilemi olarak tartışmalara konu olmuştur.¹²⁷

İki vezirin yetkinliği konusunda hal tercümelerinde 'Alî b. 'İsâ'dan yana görülen güçlü eğilim böylece İbnu'l-Furât lehine bir denge kazanmaktadır. Bu durum vezirlik makamında iken yürüttükleri icraatlar üzerinden de tartışılmıştır. Mesela İbnu'l-Furât'ın ilk vezirliği sırasında Fars'ın yeniden fethini gerçekleştirmedeki dirayeti ve ordunun komutanlarını harekete geçirmedeki başarısı onun tarihsel kişiliğine olumlu bir katkı sağlamaktadır. Fakat ikinci kez benzer bir durumla karşı karşıya kaldığında başarıya ulaşamadığını da hatırlamak gerekir. Hatta Münis'in birkaç yenilgiden sonra düşmanı esir ederek döndüğü bu sefer, İbnu'l-Furât'ı azlettirecek ağır bir malî yük oluşturmuştur.¹²⁸ Aslında İbnu'l-Furât, ikinci

¹²⁶ İbnu'l-Furât katiplerinden birine kendisini mi 'Alî b. 'İsâ'yı mı daha iyi bulduğunu sormuştur. Katip başta cevap vermekten çekinse de İbnu'l-Furât'ın ısrarıyla düşüncesini açıklar. Ona göre eğer halifenin özel bir emri yazılacak olsa 'Alî b. 'İsâ bunu bizzat kaleme alıp mühürler ve böylece sırrı korur. İbnu'l-Furât ise böyle bir durumda bir katip çağırarak zorundadır dolayısıyla sırrın korunması da zorlaşmaktadır. İbnu'l-Furât bu cevaba karşı katibine "Sen 'Alî'yi benden üstün gördün" deyince; "Bilakis o senin ancak katibin olur" yanıtını alır. et-Tenühî, *Nişvâru'l-Muḥâdara*, 3:40-41; Hilâl eş-Şâbî, *Tuhfetu'l-Umerâ*, 72-73.

¹²⁷ Hesap katipleri ile yazı/nesir katipleri arasındaki farkın erken dönemlerden itibaren gündemde olduğunu gösteren örnekler vardır. Bunlardan bir tanesi el-Ḥarîrî'nin (ö. 516/1122) *el-Maḳâmât*'ında yer alan hararetli bir tartışmadır. Yirmi ikinci *maḳâmede* anlatılan hadisede hangi katip sınıfının daha şerefli olduğuna dair bir tartışma neredeyse bir kavgaya dönüşecekken bir ihtiyar tartışanların arasına girip hükmü verir. Yazı sanatının mesleklerin en şerefli, hesap sanatının ise en faydalı olduğunu söyleyen ihtiyar, ilkinin yazdıkları hep okunacakken diğerinin hesaplarının unutulacağını vurgular. Yazı katibini sırrı saklayabileceği için de överek iki sanatın/zanaatın güzel ve kötü yanlarını anlatmaya başlar. Bunlardan en dikkat çekici olanları muhasibin kaleminin yanılmaması katibin kaleminin ise bazen isabet etmesi; hesap defterlerine bakanların rahat olmaları, keselerini doldurmaları iken yazı ile meşgul olanların yorgun olmaları ve zaruretten kurtulamamaları ifadeleridir. el-Ḥarîrî, *Maḳâmātu'l-Ḥarîrî*, 172-8. 'Alî b. 'İsâ ve İbnu'l-Furât arasında yazı ya da hesap katipliği gibi bir ayrım olmasa da yetenekleri itibarıyla bu meslekî ayrımın sonuçlarını yaşadıklarını söylemek mümkündür. Hesap ve yazı katibi arasındaki fark hususunda bkz. Selahattin Polatoğlu, "Abbâsî Devleti'nde Katipler (132-334/750-945)," 2.

¹²⁸ Hañçabay, *Abbâsiler Döneminde Vezirlik*, 103-104.

vezirliği için önemli bir handicap oluşturan bu sorunu yönetirken aslında Azerbaycan valisi olduğu halde Rey'e saldırıp istila eden Yüsf b. Ebî's-Sâc'ın eylemleri ve bu eylemlere karşı uygulamak istediği tedbirlere yönelik tepki yüzünden başarıya ulaşmamıştır denilebilir.¹²⁹ Benzer şekilde üçüncü vezirliğindeki en önemli krizde, Bağdat'a dönen hac kafilelerinin korunması konusunda da İbnu'l-Furât'ın iyi bir plan yaptığı ve gerekli tedbirleri aldığını gösteren rivayetlerde, görevlendirilen komutanların emirlere uymaması nedeniyle büyük bir felaketin gerçekteleğini görüyoruz.¹³⁰ Dolayısıyla tarihi kayıtlardaki detaylar, İbnu'l-Furât'ın bu olaylarda aslında bir strateji doğrultusunda hareket ettiğini ve başarısızlığa uğradığında da bunda kendi planından ziyade birlikte çalıştığı aktörlerin ya da çeşitli şartların etkin olduğu izlenimini uyandırmaktadır. Ayrıca Fars'ın fethinde, Sâcîlere karşı seferde ve ĶarmaĶi meselesinde hilafeti bir bütün olarak savunmak fikrine sahip olduğu ve itaatsizliklere karşı sert bir tutum sergilediđi¹³¹ ve çöküş sorunuyla bu şekilde baş etmeye çalıştığı anlaşılıyor. Ancak karşılaştığı iki büyük krizde de bu arka plan bir mazeret sayılmamış ortaya çıkan sorunlar, İbnu'l-Furât'ın ihanetle suçlandığı bir zemin oluşturmuştur.

İncelediğimiz tarih kitaplarında, İbnu'l-Furât'ın bilhassa üçüncü vezirliğiyle ilgili anlatılagelen ve hal tercümelelerinde geniş yankı bulan meselelere ilişkin farklı detaylar içeren ve olayların görünümünü değiştiren başka bazı anekdotlar da bulunmaktadır. Saray kadrolarının bir tür iç hesaplaşmaya girmiş göründükleri bu dönemde, İbnu'l-Furât ve oğlu, sorgulama ve tasfiyeler için -'Alî b. 'İsâ'ya yapılanlar dahil- Halife el-MuĶtedir'in onayını almış görünmektedirler.¹³² El-MuĶassin'in işkence ve sorguları dilden dile dolaştığı gibi el-MuĶtedir'in huzurunda şarkılara konu olur ve buna rağmen Halife bu eli kanlı idarecisini en yakın sohbet meclisine dahil eder.¹³³ Diğer taraftan tutuklandığı sıralarda İbnu'l-Furât, halifeye gönderdiği mektupta her ne yapmışsa iktidarını sağlamlaştırmak,

¹²⁹ İbnu'l-Furât'ın ikinci vezirliğinin hemen başında cerayan eden bu istila, gönderilen ordunun başarı kazanmasının uzun sürmesi ve ağır bir malî yüke dönüşmesi İbnu'l-Furât'ı en çok zorlayan meselelerden biri olmuştur. Bu, onun ikinci kez vezirlikten azedilmesine yol açan başat durumlardan biridir. Hañçabay, *Abbâsîler Döneminde Vezirlik*, 102-103.

¹³⁰ İbn Miskeveyh, *Tecâribu'l-Umem*, 5:68; Hilâl eş-Şabî, *TuĶfetu'l-Umerâ*, 232.

¹³¹ Özellikle hilafete boyun eğmeyenlerle pazarlık yapılmasına karşı olması ve 'Alî b. 'İsâ'yı ĶarmaĶilere imtiyazlar veren anlaşmasından dolayı eleştirmesi bu sert tavrın/politikanın yansımaları olarak okunabilir Hilâl eş-Şabî, *TuĶfetu'l-Umerâ*, 318-319; İbn Miskeveyh, *Tecâribu'l-Umem*, 5:61.

¹³² İbn Miskeveyh, *Tecâribu'l-Umem*, 5:62.

¹³³ İbn Miskeveyh, *Tecâribu'l-Umem*, 5:51-52.

ona mal temin etmek için yaptığını hatırlatır.¹³⁴ El-Muktedir'in bu desteğinin hal tercümelerinde anılmaması İbnu'l-Furāt'ı bu kötülüklerin tek sorumlusu gibi yansıtırken yukarıda da ifade ettiğimiz üzere onun faziletlerini bütünüyle gölgede bırakmaktadır.

Hal tercümelerinin daha insafı yaklaşmaları 'Alī b. 'Īsā'nın çokça övülen karakteri dışında ne yaptığına; hangi icraatlarla anıldığına bakmak, iki vezirin profillerini bir dengeye kavuşturma gayesi açısından anlamlı bir adım olacaktır. İbn Miskeveyh, 'Alī b. 'Īsā'nın ilk atandığında sorunları çözüp işleri toparlamasını devletin heybetini geri getirdiği ifadesiyle aktarmıştır.¹³⁵ Onun 'Alī b. 'Īsā'ya dair detaylı anlatımı, amillerinin hatalarına karşı duyarlı,¹³⁶ mahsullerin ve gelirlerin artışıyla baskıyla değil insanlara karşı insafı olmakla sağlamaya çalışan,¹³⁷ yüksek gelir elde etmek için insanlara uygulanacak sert yöntemlerin uzun vadede gelirleri düşüreceğini savunan¹³⁸ bir idareci imajı çizer. Ayrıca İbnu'l-Furāt'ın Fars'ı fethettiğinde yaptığı gibi 'Alī b. 'Īsā'nın da buradaki ve başka yerlerdeki fıkha uygun olmayan vergi uygulamalarını kaldırmasına dair aktarımı bu minvalde zikredilebilir.¹³⁹

'Alī b. 'Īsā'nın olumlu görünen bu uygulamaları, devletin bütçesini denkleştirmek için nafakaları kısma yolunu tercih etmesine yol açar ve bu onun için dezavantajlı bir durum oluşturur. Nitekim bu tutumu dolayısıyla saray çevrelerinden gelen ciddi bir tepkiyle karşı karşıya kalır.¹⁴⁰ Bununla beraber bu siyaset biçimi onun vazgeçmediği bir ilkesi gibidir. İbn Miskeveyh'in işaret ettiği üzere, onun için *sermayeyi korumak onu arttırmaktan daha önceliklidir*.¹⁴¹ Fakat bu tutumunun çok da işlevsel olmayışı ikinci vezirliğinde artık işleri yürütemeyeceğini ifade ettiğinde belirginleşmiştir.¹⁴² 'Alī b. 'Īsā'nın yöneticiliği hakkında ortaya çıkan bu tablo onun devlet işlerindeki ıslahçı tutumunun kırılğan bir zemine

¹³⁴ İbn Miskeveyh, *Tecāribu'l-Umem*, 5:69-70.

¹³⁵ İbn Miskeveyh bu ifadeyle birlikte 'Alī b. 'Īsā'nın adil ve iffetli yönetiminin gelirleri yükselttiğini ve bereketinin açıkça görüldüğünü de vurgular. İbn Miskeveyh, *Tecāribu'l-Umem*, 5:18.

¹³⁶ İbn Miskeveyh, *Tecāribu'l-Umem*, 5:17-18.

¹³⁷ İbn Miskeveyh, *Tecāribu'l-Umem*, 5:19-20; Hilāl eş-Şābī, *Tuhfetu'l-Umerā*, 373-374.

¹³⁸ İbn Miskeveyh, *Tecāribu'l-Umem*, 5:40.

¹³⁹ Hilāl eş-Şābī, *Tuhfetu'l-Umerā*, 369.

¹⁴⁰ İlk vezirliğinde de ikinci vezirliğinde de devlet bütçesini dengelemek için başvurduğu yöntem saray ve çevresinde bulunan kişilere yapılan ödenekleri azaltmak olur. Bu tavrı bütçede denge getirse de hizmetçilerin ve ve saray görevlilerinin kendisine ağır hakaretlerde bulunduğu durumların yaşanmasına da neden olur. İbn Miskeveyh, *Tecāribu'l-Umem*, 5:89.

¹⁴¹ İbn Miskeveyh, *Tecāribu'l-Umem*, 5:87. Hilāl eş-Şābī' de 'Alī b. 'Īsā'nın yönetim tarzını kumanyanın hafifletilmesi, maliyetlerin düşürülmesi, masrafların kısılması, rızıkların ve ödemelerin baskılanması şeklinde özetler. Hilāl eş-Şābī, *Tuhfetu'l-Umerā*, 306-307.

¹⁴² Hilāl eş-Şābī, *Tuhfetu'l-Umerā*, 341.

oturduğunu gösteriyor. İşleri yönetemeyeceğini beyan etmesi bir tarafa devam edebilmek için Münis'in varlığına olan bađımlılıđı¹⁴³ onun aldığı tedbirleri işlevsiz hale getiriyordu.

'Alı b. 'İsā'nın bütçeyi masrafları azaltarak dengelemek ve yönetimi istikrarlı kılacak bir amil politikası izlemek dışında *devletin heybetini geri getirecek* ne gibi icraatlarda bulunduğunu söylemek mümkün değildir. Buna karşın İbnu'l-Furāt'ın kendisini gelirleri artırmakla, elden çıkan bölgeleri yeniden hilafet idaresine kazandırmakla¹⁴⁴ ve bunu doğrulayan icraatları 'Alı b. 'İsā'nın karşısında onu daha atik, etkin bir yönetici haline getirmektedir. Nitekim 'Alı b. 'İsā'yı gelirleri azaltmakla suçlarken,¹⁴⁵ kendisi kurduğu rüşvet divanıyla gelirleri artırmakta¹⁴⁶ bir beis görmemiştir. Bu tercihi, ilkesel/ahlaki düzeyde sorunlu görülebilecek uygulamalara dahi başvurmaktan çekinmediğinin bir göstergesi olarak yorumlanabilir. Dolayısıyla *tekmile* ve *meks* gibi fikhî açıdan sorunlu vergileri iptal eden 'Alı b. 'İsā gelirleri azaltmasına rağmen ulemanın takdirini kazanabilecekken, İbnu'l-Furāt gelirleri korumayı amaçlamasıyla pek de onların gözüne girebilecek bir konumda değildir.

Devlet adamları için yönetimin sürdürülebilirliğinin önemli olduğunu ve bu sebeple İbnu'l-Furāt'ı takdir edebileceklerini iddia edebiliriz. Nitekim el-Muķtedir'in öldürölmesinin ardından halife olan el-Ķāhir-bi'llāh için vezir arayışı sırasında yaşanan istişarede bu duruma işaret eden bir diyaloğa rastlamaktayız. Münis daha önce yaptığı üzere 'Alı b. 'İsā'yı önerdiğinde el-Ķācib Yelbek; onun ahlakının içinde bulunulan durumu kaldıramayacağını söyler ve sonunda vezir olarak İbnu'l-Furāt'ın eski öğrencisi İbn Muķle tayin edilir.¹⁴⁷ Burada arananın, 'Alı b. 'İsā'nın yaptığı gibi ilkesel uygulamalar nedeniyle günün sonunda krize giren/tıkanan değil sistemin/işleyişin devamlılığını sağlayan bir yönetim yaklaşımı olduğunu dūřünebiliriz. Tabi burada hacibin kendi çıkarları için 'Alı b. 'İsā'yı saf dışı bırakmaya çalıştığından da şüphelenilebilir. Ancak hangi niyetle söylenmiş

¹⁴³ İkinci vezirliği sırasında işlerin düzelmeyeceğini görüp istifasını sunduğu sırada Münis'in de şam tarafına gidiyor olması dolayısıyla görevi sürdürmeyeceğini ifade etmesi bunun açık bir örneğidir. İbn Miskeveyh, *Tecāribu'l-Umem*, 5:104-105.

¹⁴⁴ İbnu'l-Furāt bu ifade ile Fars'ı fethetmesine gönderme yapmaktadır. İbn Miskeveyh, *Tecāribu'l-Umem*, 5:51.

¹⁴⁵ Hilāl eş-řābı, *TuĶfetu'l-Umerā'*, 349.

¹⁴⁶ İbnu'l-Furāt, yöneticilerin haksız kazançlarını topladığı Divānu'l-Merāfik'ı kurarak buradan elde edilen gelirle halife ve annesi şağab Hatun'un günlük ödeme taahhütlerini gerçekteşirmiştir. İbn Miskeveyh, *Tecāribu'l-Umem*, 5:25. 'Alı b. 'İsā bu divanı devlet işlerine zararlı olduğu gerekçesiyle kapatmıştır. Abdülaziz ed-Dürı, "Divan," *DİA*, 9:379.

¹⁴⁷ İbn Miskeveyh, *Tecāribu'l-Umem*, 5:138.

olursa olsun bu söz, iki vezirin politikalarının ahlak-fayda ikileminde değerlendirildiğini göstermektedir. Bir başka ifadeyle 'Alî b. 'İsâ'nın ahlakına yapılan vurgu onun dürüst ve devlet malını koruyan bir idareci olsa bile işleri yürütmek için gerekli etkin politik tavra ve atıklığe sahip olmadığını düşündürmektedir. İbnu'l-Furât'ın bir sözü de tam bu duruma işaret etmektedir: Ona göre devletin işleyişinin yanlış işlerle de olsa yürüyebilmesi doğruluk üzere tıkanmasından evladır.¹⁴⁸ Sorunları halletmek uğruna her türlü çözüme başvurmayı öneren ve bunun için pragmatik davranan ya da ahlaki sınırları zorlayacak şekilde hareket edebileceğini ima eden bu yaklaşım bizi yanıltmamalıdır. İbnu'l-Furât devlet idaresi için kritik durumların farkında olan bir katiptir. Özellikle devletin uyguladığı siyasetin onu ve yönettiği dünyayı ayakta tutmak adına nasıl biçimlenmesi gerektiğini bilmektedir. Sözelimi devletin kendi zenginliğini koruması için idaresi altındaki bölgeleri imar etmesi gerektiğini ancak bunun devleti önceleyecek biçimde olmasının lazım geldiğini ifade eder.¹⁴⁹ Diğer bir örnek ise İbnu'l-Furât'ın, İbn Haldûn'dan (ö. 808/1406) asırlar önce onunla hemen hemen aynı fikri yansıttığı bir ifadesidir. Ona göre devletin 'atâ'ları/ücretleri artırması gelirlerini de artıracaktır.¹⁵⁰

Bunun yanında gerek Münis ile çatışması gerekse üstadı olan ağabeyinin askerlerin devletin mâlî işlerine karışmasının felaket olacağı yaklaşımını benimsemesi, bir perspektife göre hareket ettiğini ortaya koymaktadır.¹⁵¹ Shaban'ın vurguladığı şekliyle vezirlik makamını ordunun üzerinde gören ve askeri yönetim işlerinden uzak tutan ekonomi-politik konumu bu perspektif dolayısıyladır.¹⁵²

'Alî b. 'İsâ'nın bir idareciden beklenen bazı maharetler açısından zayıflığının devlet düzenini ıslah etmedeki başarısını gölgelemesi gibi

¹⁴⁸ Hilâl eş-Şâbî, *Tuhfetu'l-Umerâ'*, 135.

¹⁴⁹ Hilâl eş-Şâbî, *Tuhfetu'l-Umerâ'*, 240; İbnu'l-Furât imarın nasıl olması gerektiğini şu şekilde formüle eder: İmar mahsulün korunması ile olur. Hilâl eş-Şâbî, *Tuhfetu'l-Umerâ'*, 83.

¹⁵⁰ Hilâl eş-Şâbî, *Tuhfetu'l-Umerâ'*, 281; İbn Haldûn, *Mukaddimetu Târîhi'l-'Allâmeti İbni Haldûn*, 347-348.

¹⁵¹ İltizam/*damân*, üç gruba (zengin tüccar, sadık amil, belde eşrafı) verilebilirken İbnu'l-Furât askerin bunun dışında tutulması gerektiğini vurgular. Hilâl eş-Şâbî, *Tuhfetu'l-Umerâ'*, 82. Ağabeyi ise bu ilkeyi daha geniş bir düzleme taşıması, askerin devletin mali işlerine karışmaması ve kendilerine verilenden fazlasını sorgulamaması gerektiğini söylemiştir. Hilâl eş-Şâbî, *Tuhfetu'l-Umerâ'*, 199:2.

¹⁵² Shaban'a göre el-Furât ailesi devrimsel bir değişime girişemedilerse de iltizam sistemi ile askeri idari iktanın kötü etkilerini azaltmaya ve vergi ödeyenlerin durumunu düzeltmeye çalıştılar. Açıkça iltizamın kötü bir şey olduğunu ve askeri ya da bürokratik işlerde görevli kimselere verilmemesi gerektiğini ilan ettiler. M.A. Shaban, *Islamic History A New Interpretation (A.D. 750-1055/A.H. 132-448)*, 2:140.

İbnu'l-Furât'ın, -Adam Mez'in tabiriyle- devleti yağmalaması¹⁵³ da onun sistemin işleyişini sürdürme çabasını gölgede bırakmaktadır. Devlet kaynaklarını şahsi zenginlik elde etmek için kullanması, idarî becerilerine ve icraatlarına daha dengeli bakmamızı sağlayan bu eserlerde, hal tercümelerine yansıdığından çok daha güçlü bir şekilde yankı bulmuştur. İbn Muḳle'nin, İbnu'l-Furât'ı on adımda yedi yüz bin dinar çalan adam olarak nitelenmesi,¹⁵⁴ ilk vezirliğinde kendisinden müsadere edilen parayı geri alması ve bunu nasıl yaptığının asla öğrenilememesi¹⁵⁵ gibi örnekler bunu pekiştirmektedir. Ayrıca emanet ettiği malını-mülkünü saklayan her tabakadan insanın ona sadakatle bağlılığı¹⁵⁶ İbnu'l-Furât'ın kişisel kazanç elde etme ameliyesini bir grup insanla kurduğu ağ içinde, pek çok kimseyi sevk ve idare etmeyi becererek yürüttüğünü göstermektedir. Ancak tıpkı üçüncü vezirliğinde yaptıklarında el-Muḳtedir'in rolünün hal tercümelerine yansımaması gibi bu işlere müdahil olan başka kimseleri yok sayarak İbnu'l-Furât'ı tek başına bir yağmacı olarak göstermek de yetersiz bir anlatım olacaktır. Bu durumun örneklerini ona yönelik şikayetlerden bazılarında arayabiliriz.

İbnu'l-Furât hakkındaki şikayetler arasında Hilâl eş-Şâbî'nin aktardığı iki örnek meselemizi tartışmak için son derece elverişlidir. İlk örnekte İbnu'l-Furât'ı üç cinayet işlediğini söyleyerek kınayan bir katip bunları şu şekilde sıralamıştır; bütün kademelerde kendi adamlarını göreve getirmesi, ileri gelenlerin çokça masraf ettikleri iktalarını ellerinden alması, halifeye yalan söyleyerek para saklaması.¹⁵⁷ İkinci örnekte ise İsfahan'dan gelen köylülerin ilettikleri şikayet dilekçeleri arasından çıkan bir tehdit mektubuna rastlıyoruz. Veziri bütün memleketi kendi çevresine dağıtmakla suçlayan bu tehdit mektubu¹⁵⁸ ile ilk örnek arasında bir benzerlik bulunmaktadır. Üstelik suçlamaların benzerliğine suçlayanların da ortak bir paydasının olması eklenmektedir. Veziri üç cinayete suçlayan kişi, el-Muḳtedir'in annesinin katibi İbn 'Abdilḥamîd, tehdit mektubunu İsfahan

¹⁵³ Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, 120.

¹⁵⁴ Hilâl eş-Şâbî, *Tuhfetu'l-Umerâ*, 133.

¹⁵⁵ 'Alî b. 'İsâ peşine düşse de uzun uğraşlarına rağmen bu parayı bulamamıştır. Hilâl eş-Şâbî, *Tuhfetu'l-Umerâ*, 90-92.

¹⁵⁶ İbnu'l-Furât'ın emanetlerini verdiği tüccarlar ve katiplerin ona olan sadakatlerini anlatan anekdotlar görüyoruz. Bkz. İbn Miskeveyh, *Tecâribu'l-Umem*, 5:38. Bunların içinde garip olarak anılan bir hadisede ise İbnu'l-Furât, gelininin rüyasına girerek ona kendilerine ait bir emanetin bulunduğu bir adamı tarif eder. Kadın adama gidip durumu bildirince adam emaneti itiraf edip kendisine teslim eder. İbn Ḥallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, 3:424.

¹⁵⁷ Hilâl eş-Şâbî, *Tuhfetu'l-Umerâ*, 112-113.

¹⁵⁸ Hilâl eş-Şâbî, *Tuhfetu'l-Umerâ*, 123.

halkının şikayetleri arasına karıştıran ise İbn Ebî'l-Bağl isimli bir başka katiptir.¹⁵⁹ İbn 'Abdilhamîd, İbnu'l-Furât'ın mal varlığını ifşa eden ve bir akşam namazı sırasında henüz kullanılmadan yakalanan mektupta vezir olarak tavsiye edilen kişidir.¹⁶⁰ İbn Ebî'l-Bağl ise İbnu'l-Furât azledilip tutuklandıktan sonra onun iktalarını ele geçiren, mallarını gasp eden, vezir Muhammed b. 'Ubeydillâh el-Ḥakānî'nin ifadesi ile İbnu'l-Furât'tan daha büyük bir fitne, bir mülhid olan ve başka pek çok kötü özelliği taşıyan bir kimsedir.¹⁶¹ Dolayısıyla İbnu'l-Furât hakkındaki ithamlar onunla rekabet ve çatışma halinde bulunan kimselerin dile getirdiği iddialardır. Üstelik bu gibi eleştirilerinde haklı olsalar¹⁶² bile Hilâl eş-Şâbî bu rivayetlerle bize; İbnu'l-Furât'ın kınandığı hususların aslında onu eleştirenler tarafından da rahatlıkla işlenen ameller olduğunu anlatmak ister gibidir.

Yukarıda üç cinayet olarak ifade eden durumların bir uzantısı olarak hal tercümelerine yansıyan ve İbnu'l-Furât'ın cahil kimseleri devlet kademelerine tayin ederek devletin düzenini bozduğu vurgusunu taşıyan bir rivayet geçmişti. İbnu'l-Cevzî'nin kaydettiği şekliyle İbnu'l-Furât'ın liyakatsiz atamalar yaptığı ve bunun 'Abbâsî devletinde idari bir çürümeye sebep olduğu, zamanla vezirliğin ve ardından hilafetin insanlar nezdinde bir itibarı kalmadığını sembolize eden sokak gösterisini et-Tenūhî de nakletmektedir. Her iki müellif de rivayetin sonunda İbnu'l-Furât'ın bu atamalarına bir örnek olarak, gizlenmesine yardım eden bir kumaş satıcısını kadı olarak tayin etmesini zikretmektedirler. Et-Tenūhî, İbnu'l-Cevzî'den farklı olarak İbnu'l-Furât ile kumaş satıcısı arasındaki diyalogu da kaydetmektedir. Bu diyalogda İbnu'l-Furât eğer yeniden vezir olursa ona istediği ne varsa verebileceğini söyler. Adam devlet işlerinde görev almak istediğini söyleyince İbnu'l-Furât bunu kerih görür. Adama katip ya da emirlik için hiçbir vasfa sahip olmadığını söyler. Ancak daha sonra kadılığı uygun görür.¹⁶³ İbnu'l-Cevzî "siyaset nizamının" bozulmasına kadılık örneği

¹⁵⁹ Hilâl eş-Şâbî, *Tuḥfetu'l-Umerâ*, 124.

¹⁶⁰ Hilâl eş-Şâbî, *Tuḥfetu'l-Umerâ*, 33.

¹⁶¹ Hilâl eş-Şâbî, *Tuḥfetu'l-Umerâ*, 293.

¹⁶² Nitekim et-Tenūhî'nin aktarımına göre İbnu'l-Furât iş başına geldiğinde sadece Nevbaht ailesinden insanlarla çalışabileceğini ve bu yüzden eleştirileceğinin farkında olduğunu bizzat ifade etmiştir. et-Tenūhî, *Niṣvāru'l-Muḥāḍara*, 8:91. Dolayısıyla devleti kendi ailesine/çevresine dağıtmakla suçlanması pek de haksız olmayabilir. Ancak onu suçlayan iki isimden İbn Ebî'l-Bağl'in uygulamaları, ilkesel bir tutum takınmaktan ya da başka türlü bir yönetim anlayışını desteklemekten ziyade pay alma kaygısıyla hareket ettiğini düşündürmektedir. Bu durum İbnu'l-Furât'ı ya da yaptıklarını aklamaya da sistem öyle işliyorken ya da iddia sahipleri de yetki kendilerinde olduğunda aynı şeyleri yapıyorken, onun bu ithamlar nedeniyle salt kötü bir vezir ya da idareci sayılıp sayılamayacağını tartışmaya açmaktadır.

¹⁶³ et-Tenūhî, *Niṣvāru'l-Muḥāḍara*, 1:232-233.

verirken bu makamın devlet düzeni içinde kritik bir role sahip olduğu düşüncesini yansıtmaktadır. İbnu'l-Furât devlet görevleri için belirli vasıflara sahip olunması gerektiğini düşünerek katiplik ve emirlik için böyle bir atamayı uygun görmez ancak hal tercümesine de yansıdığı üzere baskın çıkan vefa duygusuyla kendince önemsiz bir alanı seçmiş görünmektedir.

İbnu'l-Furât'a atfedilen kötü özellikler etrafında oluşan bu şüpheli durum rakibinin iyilikleri için geçerlidir. 'Alī b. 'Īsā rakibinden daha çok olumlu ve iyi özelliklerle anılsa da ilgili kaynaklarda bu olumlu özellikleri hakkında birtakım soru işaretleri doğuran detaylar yer almaktadır. Söz gelimi İbnu'l-Furât öldürüldükten sonra 'Alī b. 'Īsā'nın rahata ermediği, başka düşmanlar kazandığı ve bunların onun aleyhinde çabaladıkları görülüyor. Böylesine çabaların neticesinde uğradığı felaketlerden bir tanesi Karmatī olarak suçlanıp sopa cezasına çarptırılmasıdır. İkinci vezirliğinden azledildiğinde gerçekleşen bu olayda el-Ḥācib en-Naşr'ın yönelttiği suçlamadan dolayı -el-Muḫtedir'in de onayıyla- kadıların ve fakihlerin huzurunda sopa cezası uygulanmasına karar verilmiştir. Fakat son anda halifenin annesinin olayı tetkik edip şefaatte bulunmasıyla kurtarılmıştır. Bu hadise hem İbn Miskeveyh hem de Hilāl eş-Şābī'nin tabiriyle önlenen bir *nekbe*/felakettir.¹⁶⁴ Ancak 324/936 yılında Halife er-Rāḍī (hs. 322-329/934-940) zamanında yaşayacağı felaketten sakınmamıştır. Bu olayda, 'Abdurrahmān b. 'Īsā, 50 gün süren kısa vezirliği sona erdiğinde ağabeyi 'Alī b. 'Īsā ile birlikte halife tarafından hapsedilmiştir.

'Alī b. 'Īsā öldürüleceği endişesiyle bir katibin kendisi için ricacı olmasını ister. Aktarılan diyalogda katip 'Alī b. 'Īsā'nın hizmeti ve sanatını över, halife ise herhangi bir açıklama yapmadan günahları olduğunu söyler. Katibin bu günahları kardeşine atfetmesi de bir işe yaramaz. Çünkü Halifeye göre 'Abdurrahmān, ağabeyinin onayı olmadan tek bir kâğıt bile imzalamamıştır.¹⁶⁵

Er-Rāḍī sonunda, eski vezirini affetmeye razı olur. 'Alī b. 'Īsā, affi için belirlenen 100 bin dinar müsadere cezasının 70 binlik kısmını ödeyerek serbest kalır.¹⁶⁶ Bu olayın 'Alī b. 'Īsā'ya ayrılan hal tercümelerinde zikredilememesi dikkat çekicidir. Zira halifenin verdiği ceza bir kişinin siyaseten mahkûm edilmesinde önemli bir rol oynayabilecekken 'Alī b. 'Īsā'nın bundan münezzehe olduğu bir tablo sunulmaktadır. Ancak İbnu'l-

¹⁶⁴ İbn Miskeveyh, *Tecāribu'l-Umem*, 5:105; Hilāl eş-Şābī, *Tuhfetu'l-Umerā'*, 342-343.

¹⁶⁵ 'Alī b. 'Īsā'nın başına gelenlerde kardeşinin yaptıklarının etkisi, İbnu'l-Furāt ve oğlu el-Muḫassin arasındaki duruma benzetilebilir.

¹⁶⁶ et-Tenūhī, *Nişvāru'l-Muḥāḍara*, 5:81; Hilāl eş-Şābī, *Tuhfetu'l-Umerā'*, 359-360.

Furât'ın hayatına dair muhakkak vurgulanan hususlardan birisi malının müsadere edilmesidir. Bu yolla onun mal çaldığı fikri pekişirken 'Alī b. 'Īsā için böyle bir şüpheyi doğuracak detaylar elenmiş görünmektedir. Tarih kaynakları, 'Alī b. 'Īsā'nın felaketi diyebileceğimiz bu detayların yanı sıra - tartışmaya açık olmakla birlikte- ifsad teması etrafında anabileceğimiz bazı farklı aktarımlara da yer vermişlerdir. 'Alī b. 'Īsā'nın vezirliğinin iyi yönleri, ıslah ediciliğinin detayları açısından en zengin malzemeyi sunan İbn Miskeveyh, başka kaynaklarda bulamadığımız bir diyalogu aktararak bu olumlu tasviri bir anda değiştirmektedir. Dīvānu'l-Birr hakkındaki bu iddiayı tam olarak değerlendirebilmek için adım adım ilerleyen bir soruşturma yürütmemiz gerekmektedir. Buna göre biyografik kayıtlarda ön plana çıkan ve 'Alī b. 'Īsā'yı bir hayırsever olarak takdim eden *birr* yolundaki harcamalarına dair anlatımla Hilāl eş-Şābī' ve İbn Miskeveyh'in verdikleri bilgilerle karşılaştırılınca farklı bir mana kazanmaktadır. Hilāl eş-Şābī' Dīvānu'l-Birr'in kuruluşunu hal tercümelerindeki anlatımlara paralel bir şekilde aktarmıştır. Hatta vezirin bu girişimini, hal tercümelerine yansımayan haksız vergi uygulamalarını kaldırmasıyla birlikte anmıştır.¹⁶⁷ Ancak 304 senesine dair verdiği bir bilgide 'Alī b. 'Īsā'nın, vezirlikten azledilme ihtimali ortaya çıkınca servetinin elinden alınacağı endişesiyle malını vakfettiğini ve kölelerini azat ettiğini kaydetmiştir.¹⁶⁸ Bu durumla paralellik arz eden başka bir haberde 'Alī b. 'Īsā'yı sorguya çeken İbnu'l-Furāt; 'Īsā en-Nāqid isimli bir *cehbezde* ona ait 17 bin dinar bulunduğunu iddia edince 'Alī b. 'Īsā bu adamın Dīvānu'l-Birr'in *cehbezliği* ile görevli olduğunu ve bu paranın kendisiyle ilişkilendirilemeyeceğini ifade etmiştir.¹⁶⁹

İbn Miskeveyh, Hilāl eş-Şābī'nin 'Alī b. 'Īsā'nın mallarını vakfetmesi ve Dīvānu'l-Birr'le ilişkisine dair soru işaretleri uyandıran bu sunumuna kıyasla problemi daha açık bir şekilde gündeme getirmiştir. Onun aktarımında olayın görünümünü değiştiren bilgiler, 'Alī b. 'Īsā sorgulandığı sırada ortaya çıkmaktadır. Buna göre İbnu'l-Furāt, Halife el-Muktedir'in mazul vezirin vakıflarda yaptığı usulsüzlüklerden dolayı kızgın olduğunu ve bu usulsüz harcamaların iade edilmesini istediğini söyler. Ayrıca 'Alī b. 'Īsā'nın vakıf mallarının bir kısmını çocuklarına ve hizmetkârlarına harcamasının dinen caiz olmadığını kendisi de hatırlatır. 'Alī b. 'Īsā da bu konuda suçunu itiraf ederek özür diler.¹⁷⁰ Bütün bunlar Dīvānu'l-Birr'in,

¹⁶⁷ Hilāl eş-Şābī, *Tuḥfetu'l-Umerā'*, 310-311.

¹⁶⁸ Hilāl eş-Şābī, *Tuḥfetu'l-Umerā'*, 307.

¹⁶⁹ Hilāl eş-Şābī, *Tuḥfetu'l-Umerā'*, 316.

¹⁷⁰ İbn Miskeveyh, *Tecāribu'l-Umem*, 5:62-63.

aslında mallarının müsadere edilmesinden korkan ‘Alī b. ‘Īsā tarafından servetini saklamak için bir paravan olarak kullanıldığı şüphesine yol açmaktadır. ‘Alī b. ‘Īsā’nın çocuklarını kendisiyle beraber çalışmak üzere görevlere atamadığı¹⁷¹ da göz önüne alınırsa ailesini ve servetini bu yolla tehditten sakındığı¹⁷² söylenebilir. Hemen her hal tercümesinde infak ettiği paraların bizzat ‘Alī b. ‘Īsā’nın ağızından aktarılıyor olması, bu bilgi ışığında bakılacak olursa, onun çeşitli mecralarda parasını bağışladığını beyan ederek servetini gizliyor olabileceğini ihsas ettirmektedir. Dolayısıyla ‘Alī b. ‘Īsā’ya atfedilen *ehl-i berr* olma vasfının ilk anda çağrıştırdığından farklı boyutları olduğunu düşünmek mümkündür. Ayrıca çaldığı söylenen meblağlar, zimmetine geçirdiği araziler, hassa hazinesinden usulsüzce aldığı paralar ile İbnu’l-Furāt devasa bir hırsızlığın örneği/faili olarak görülürken ‘Alī b. ‘Īsā’nın vakıf hukukunu servetini korumak için kullanması gibi bir detayın hal tercümelerinde gündeme gelmemesi bu eserlerden hareketle inşa edilecek bir biyografinin/profilin ne kadar doğru olacağı konusunda soru işaretlerine yol açmaktadır.

‘Alī b. ‘Īsā’nın durumu/konumu bu yeni ayrıntılar ışığında son derece kırılğan bir hal almaktadır. Onun da -meslektaşları gibi- servetini koruma derdine düştüğünü gösteren bu rivayetlere karşın tamahkârlığına ilişkin herhangi bir kayda rastlamak mümkün değildir. Aksine o rüşvet almasına engel olan iffetiyle bilinen¹⁷³ ve ikinci vezirliğinde ne maaş ne de gelir getiren arazi talep etmiş, refah içinde yaşamak arzusunda olmadığını beyan etmiş birisidir.¹⁷⁴ Buradan hareketle onun refleksinin hayatta kalmak, kendisini korumaktan ibaret olduğu rahatlıkla ileri sürülebilir. Tehlikeli durumlarda hırsla makamını savduğunu ya da başkalarına komplo kurmaya çalıştığını söylemek

¹⁷¹ Hilāl eş-Şābī, *Tuhfetu’l-Umerā*, 329.

¹⁷² ‘Alī b. ‘Īsā’nın servetini korumak için ahlaki tutumuyla bağdaştırılması zor şeyler yaptığını gösteren başka bir örnek daha vardır. ‘Alī b. ‘Īsā, Ebü ‘Abdillāh el-Beridī’yi çiftliklerinin gelirleri konusunda yalan söylediği için sert bir şekilde azarlarken kendisini suçlayan bir cevap almıştır. Ebü ‘Abdillāh, ‘Alī b. ‘Īsā’ya “sen aynı durumdayken İbnu’l-Furāt’a çiftliğinin gelirini yanlış söyledin. Ben de düşündüm ki dindar birisi böyle yapıyorsa zulüm altında takiyye yapmak caizdir” karşılığını vermiştir. Burada atf yapılan olay sırasında İbnu’l-Furāt, çiftliklerinin gelirinin 50.000 dinar olduğunu söylediğinde ‘Alī b. ‘Īsā buna itiraz etmiş ve aslında daha düşük bir kazancı olsa da 20.000 dinar ödemeye razı olacağını söylemiştir. ‘Alī b. ‘Īsā Mekke’ye sürgün edildiğinde gelirinin 50.000 dinar olduğu anlaşılmıştır. İbn Miskeveyh, *Tecāribu’l-Umem*, 5:61-62.

¹⁷³ Beridiler henüz iyice güçlenmeden önce iltizam talep etmeye niyetlendiklerinde o sırada vezir olan ‘Alī b. ‘Īsā’nın iffetli olduğu için rüşveti kabul etmeyeceğini bildiklerinden beklemeye karar verirler ve İbn Mukle vezir olduğunda ona rüşvet vererek emellerine ulaşırlar. İbn Miskeveyh, *Tecāribu’l-Umem*, 5:89

¹⁷⁴ İbn Miskeveyh, *Tecāribu’l-Umem*, 5:90.

imkansızdır. Dahası eğer güçsüz düşmüşse, çareleri tükenmişse direnmemeye hazırdır. İbnu'l-Furât üçüncü kez vezir tayin edildiğinde yaşanan bir sahne bunu gösterir: 'Alī b. 'Īsā onun yanına getirildiğinde adeta "ölü gibi korkmuş ve sinmiş vaziyette"dir. İbnu'l-Furât evraklarıyla meşgul olup epey bir süre beklettikten sonra ona dönüp selam verir. 'Alī b. 'Īsā ise onun elini öper ve vezirin kölesi olduğunu, geçmişte ona ve ağabeyine hizmet ettiğini, İbnu'l-Furât'tan ve ağabeyinden başka dost ve üstad tanımadığını söyler. Halefi onun bu tavrını saygıyla/anlayışla karşılar ve oğlu el-Muḥassin'in hırslarını dizginleyerek müsaderesinden sonra sadece sürgün edilmesini sağlar.¹⁷⁵ Benzer bir durum vezir İbn Muḳle tarafından Mısır'a gönderilmek istendiğinde de yaşanır. İbn Muḳle onu Bağdat'tan uzaklaştırmak amacıyla Mısır ve Şam gelirlerinin teftişine göndermek istediğinde 'Alī b. 'Īsā yaşandığını ifade ederek görevden affını ister ve İbn Muḳle'nin elini öpmeye teşebbüs eder. Çırağı mesabesindeki vezir buna müsaade etmez ve kendisine adeta tehdit değilim mesajı veren 'Alī b. 'Īsā'yı görevden affeder.¹⁷⁶

Hasminin geri adım atıp alttan alan davranışlarına karşın İbnu'l-Furât'ın her zaman daha mücadeleci bir tavır sergilediği görülüyor. Bunun, onu sorgulamaya teşebbüs edenlerde bir çekince yarattığını söylemek mümkündür. Nitekim bu, ikinci vezirliğinden azledildiğinde kendisini sorgulayacak el-Ḥuseyn b. Aḫmed el-Māzerā'i'nin (ö. 317/929) çevresindekiler tarafından çok zor bir işle karşı karşıya olduğu söylenerek demoralize edildiği cümlelere de yansımıştır.¹⁷⁷ İbnu'l-Furât'ın bu gibi sorguların en zor anlarında karşısındakileri yıldırarak güçlü savunmalar ortaya koyduğu pek çok sahne kaydedilmiştir.¹⁷⁸ Buna rağmen o da işlerin artık son raddeye geldiğini gördüğünde geri adım atmış ve uzlaşmaya yanaşmıştır. Mesela ilk vezirliğinden azledilince gerçekleşen sorgularda işler malını itiraf etmesini gerektiren bir noktaya gelince, rüyasında ağabeyini gördüğünü ve ona ait paraları vermeye icazet aldığını söyleyerek daha önceki beyanlarını tezkip etmeden ya da yalancı durumuna düşmekten kaçınarak kendisini kurtaracak kadar mal vermeye razı olmuştur.¹⁷⁹ İbnu'l-Furât'ın baskılar

¹⁷⁵ et-Tenūḫī, *Niṣvāru'l-Muḫāḍara*, 4:70-71.

¹⁷⁶ İbn Miskeveyh, *Tecāribu'l-Umem*, 5:148.

¹⁷⁷ İbn Miskeveyh, *Tecāribu'l-Umem*, 5:36.

¹⁷⁸ İbn Miskeveyh, *Tecāribu'l-Umem*, 5:35-38.

¹⁷⁹ İbn Miskeveyh, *Tecāribu'l-Umem*, 5:38.

karşısındaki sağlam duruşunun yara aldığı tek bir an vardır. Karmaṭi saldırısından sonra Münis Bağdat'a döndüğünde ona gösterdiği aşırı hürmet ve huzuruna gitmesi, İbnu'l-Furāt'ın hayatının sonlarında o zamana kadar temsil ettiği karizmayı zedeleyen bir hamle gibi görünmektedir.¹⁸⁰ Görece yumuşayan tavrına rağmen son vezirliğindeki öfkesi iş işten geçene kadar direnmesine yol açmıştır ve öldürüleceğini anladığı zaman celladına elinde büyük miktarda mal olduğunu söylese de artık kurtulma şansı kalmamıştır.¹⁸¹ Bu hadiseler İbnu'l-Furāt'ın genel olarak 'Alī b. 'İsā'dan daha cesur davrandığını ve krizleri yönetme kabiliyeti gösterdiği şeklinde yorumlanabilir.

Muhtelif rivayetlerin, iki vezirin hal tercümeleriyle inşa edilen biyografileri üzerindeki etkisine, onları nasıl değiştirebileceğine ayırdığımız bu bölümü 'Alī b. 'İsā ile İbnu'l-Furāt'ın 'Abbāsī devleti için taşıdıkları anlama işaret ederek bitirebiliriz. Haklarında anlatılanlar, 'Alī b. 'İsā ile İbnu'l-Furāt'ın iyi ve kötü özelliklerinin ötesinde birer figür olarak neden bu kadar dikkat çektiklerine dair ipuçları barındırmaktadır. Bu bağlamda İbnu'l-Furāt hakkında kaydedilmesi gereken en önemli husus ölümünün taşıdığı anlamdır. Son tutuklanışında, ordunun ve sarayın ileri gelenleri, eğer bir şekilde halifeye ulaşırsa kurtulup güçleneceğinden öldürülmesi hususunda anlaşılırlar.¹⁸² Fakat hem Halife el-Muḳtedir bu talebe direnir hem de yerine geçen vezir 'Abdullāh el-Ḥākānī, katlin kolaylaşmasının devlet için kötü sonuçları olacağını söyleyerek rıza göstermez.¹⁸³ Ancak askerler halifeyi ayaklanmak ve biatlerini bozmakla tehdit ederler hatta cezanın ertelenmesi durumunda telafisi mümkün olmayan hadiselerin cereyan edeceğini bildirirler.¹⁸⁴ Bu kargaşa ortamında celladı Nāzūk da yazılı bir emir almadıkça onu öldürmekten kaçınır.¹⁸⁵ Son olarak bu ölümün başka ölümlere yol açacağını gösteren bir rüya kaydedilir. Münis, İbn Miskeveyh'in anlatımlarında açıkça İbnu'l-Furāt'ın öldürülmesi gerektiğini söyleyenler arasında görülmektedir.¹⁸⁶ Ancak Hilāl eş-Şābi'nin aktardığı bir rüyada; bu katli olayına dahlinin

¹⁸⁰ İbn Miskeveyh, *Tecāribu'l-Umem*, 5:69. İbnu'l-Furāt üçüncü vezirliğinde el-Muḳtedir'i ikna ederek Münis'i Bağdat'tan uzaklaştırmış ve -kendi tabiriyle- yağmur altında yola çıkmaya mecbur etmişti. İbn Miskeveyh, *Tecāribu'l-Umem*, 5:70-71.

¹⁸¹ İbn Miskeveyh, *Tecāribu'l-Umem*, 5:78.

¹⁸² Hilāl eş-Şābi, *Tuḥfetu'l-Umerā'*, 69-71.

¹⁸³ Hilāl eş-Şābi, *Tuḥfetu'l-Umerā'*, 70.

¹⁸⁴ İbn Miskeveyh, *Tecāribu'l-Umem*, 5:76-77.

¹⁸⁵ İbn Miskeveyh, *Tecāribu'l-Umem*, 5:78.

¹⁸⁶ İbn Miskeveyh, *Tecāribu'l-Umem*, 5:75-76.

olmadığını ve İbnu'l-Furāt'ı öldüren kılıcın önce el-Muḫtedir'i ardından bu işe karışan herkesi katledeceğini söyler.¹⁸⁷ Bu rüya ilk bakışta bir tür kehanet gibidir. Fakat asıl mesajın, hadiseye karışan pek çok kimsenin ve halifenin yıllar içinde katledilmelerinin, İbnu'l-Furāt'ın kanının dökülmesiyle ilişkilendirilmesi olduğunu söyleyebiliriz.¹⁸⁸ İbnu'l-Furāt'ın şahsında bir vezirin/devlet görevlisinin kanının dökülmesi aslında bir dokunulmazlığın çiğnenmesidir. Bunun da devletin işleyişinin, düzenin bozulmasının yansımalarından biri olarak okumak aşırı yorum olmasa gerektir.

Yaşanan pek çok olaya rağmen ölümünden yıllar sonra İbnu'l-Furāt'ın hayırla anıldığını belirtmek gerekir. Mesela Halife el-Muḫtedir, veziri Suleymān b. el-Ḥasen'in İbnu'l-Furāt'a alaycı ifadelerle gönderme yapmasından rahatsız olmuştur. Üstelik bu rahatsızlığını sert bir şiirle karşılık vererek göstermesi vezirini son derece tedirgin etmiştir. Bu tavır İbnu'l-Furāt'ın halife nezdinde büyük bir kıymeti olduğunu gösterir.¹⁸⁹ İbn Muḫle de vezirliğini hicveden birisine karşılık verirken idareciliği, dünyanın servetini toplayan ve yönetimde eşsiz bir yeri olan İbnu'l-Furāt'tan öğrendiğini söyler.¹⁹⁰ Böylece maktul vezir bu işin sanatının öğrenileceği büyük bir üstada dönüşür.

İbnu'l-Furāt'ın büyük bir kayıp hissi uyandıran ölümünün karşısında 'Alī b. 'Īsā'nın yitirilmesi katiplik mesleğinin yok olmasıyla eş değer görülür. Ne zaman cereyan ettiği belirsiz bir hadisede 'Alī b. 'Īsā Mısır ve Şam gelirlerini denetleme görevini üstlenmekten çekinince, Hakanî onun yerine bir kadıyı önerir. El-Muḫtedir bunu kötü bir tercih olarak görür. Çünkü ona göre bu iş için bir kadı tayin ederse hem İslam hem de küfür ehline yetenekli katiplerinin kalmadığı görüntüsünü vererek küçük düşecek ya da yüzünü -kaba bir ifadeyle- sarıklılara dönmüş olacaktır.¹⁹¹ Kremer'in de ifade ettiği gibi o saygın devlet adamlığı ekolünün son temsilcisidir.¹⁹² Böylelikle aralarındaki rekabet, ahlaki vasıfları, zayıflıkları bir tarafta durmak üzere devlet yönetiminde

¹⁸⁷ Hilāl eṣ-Şābī, *Tuhfetu'l-Umerā'*, 72.

¹⁸⁸ Bu kanaatin sahiplerinden biri de İbnu'l-Furāt'tır. Üçüncü vezirliğinde azledileceği söylentileri yaygınlaştığı bir sırada halifeye "seninle bizim kaderimiz birdir, bana ne olursa sana olacak olan da odur" cümlesini de içeren bir mesaj göndermiştir. İbn Miskeveyh, *Tecāribu'l-Umem*, 5:69.

¹⁸⁹ Hilāl eṣ-Şābī, *Tuhfetu'l-Umerā'*, 75.

¹⁹⁰ et-Tenūhī, *Niṣvāru'l-Muḥāḍara*, 5:62-63.

¹⁹¹ Hilāl eṣ-Şābī, *Tuhfetu'l-Umerā'*, 348.

¹⁹² A. Von Kremer, *Ueber Das Einnahmebudget des Abbasiden-Reiches Vom Jahre 306 H. (918-919)*, 25.

birbirini dengeleyen ve birlikte büyük devlet adamı figürünü temsil eden iki vezirin hayat hikayesinin farklı boyutlarını görmüş olduk.

Sonuç

Elinizdeki araştırmada büyük olayların tarih yazımına/anlatımına etkisini soruşturarak bu durumu açıklayabileceğini düşündüğümüz bir örneği inceledik. ‘Abbāsī devletinin 4/10. asrın ilk yarısındaki durumuna dair anlatımların, büyük ölçüde bu dönemde yaşanan siyasi çöküş merkeze alınarak kaydedildiğini gördük. Tarih literatürünün farklı türlerinde yansımaları görülen bu durumun İbnu’l-Furāt ve ‘Alī b. ‘İsā’nın hayat hikayesinin anlatımını şekillendirdiğini tespit ettik. Nitekim bu dönemde söz konusu iki vezirin ön plana çıktığını ve hem klasik hem de modern metinlerde ‘Abbāsilerin çöküşüyle ilişkilendirilerek anlatıldıklarını ifade ettik.

Tarih ve biyografi kitaplarındaki müstakil hal tercümelerinde, İbnu’l-Furāt ve ‘Alī b. ‘İsā’nın hayat hikayeleri ‘Abbāsī hilafetinin bu kritik sürecinin müşahhas örnekleri olarak sunulmuşlardır. İki vezirin hayat hikayesinin, incelediğimiz örneklerde ‘Abbāsilerin siyasi çöküşünü açıklayacak şekilde sunulması bir *kütleçekimsel mercekleme* etkisidir. Söz konusu biyografik kayıtlarda muhtelif yerlerde ifade ettiğimiz üzere iki vezir kendilerine atfedilen ahlaki vasıflarıyla devletin gidişatını etkileyen inisiyatif ve süreçlerin esas müsebbibi olarak takdim edilmişlerdir. Bunun sonucunda da çok sayıda fazilete sahip bir alim ve edip olan ‘Alī b. ‘İsā devletin kurtarıcısı olarak takdim edilmiştir. Buna karşın yetkin bir katip ve ilk vezirliğinde affedici, cömert bir yönetim sergileyen; hem siyasî hem de maddî ihsanlarda bulunan İbnu’l-Furāt ise kan döktüğü ve ‘Alī b. ‘İsā’nın yaptıklarını ifsat ettiği için devletin çöküşünün müsebbibi olarak görülmüştür.

Yaklaşık altı asırlık bir periyottan seçtiğimiz hal tercümesi örneklerinde giderek pekişen ve kalıplaşan bir anlatımla ortaya konan bu tablo 4-5./10-11. asırda yazılmış üç eserle karşılaştırıldığında bozulmaktadır. Et-Tenühī, İbn Miskevayh ve Hilāl eş-Şābī’nin anlatımları ve aktardıkları anekdotlar; iki vezirin ahlaki görünümleri ve yetkinliklerine dair tabloyu yeniden değerlendirmeyi gerekli kılarken devletin çöküşünün bu ikili arasındaki duruma indirgenemeyeceğini de göstermektedir.

Tarihi anekdotlar ile biyografik kayıtların kıyaslanmasının ortaya çıkardığı en önemli sonuç tarihî hadiselerin ve/veya şahısların görünümünün kaynaklara göre büyük ölçüde değişebileceğidir. Burada kastımız birbirini tamamlayan ya da tashih eden bilgilerin yol açtığı bir farklılaşma değildir. Bizatihi kaynak türünün, müellifin cevap aradığı sorunun etkisinden bahsetmekteyiz. Nitekim başvurduğumuz bu üç metin -kimi hal tercümelerinde de kaynak olarak zikredilmektedirler- biyografik anlatımların oluşturduğu kalıbı/çerçeveyi aşmaktadırlar. Bu eserler vasıtasıyla biri diğerinden daha yetenekli değil birbirlerinden farklı iki vezirle karşı karşıya kalmaktayız.

İbn Miskeveyh, Hilâl eş-Şâbi' ve et-Tenûhî, iki vezire dair aktardıkları aracılığıyla iki farklı yönetim tarzının örneklerini sunmuşlardır. Buna göre 'Alî b. 'İsâ güçlü ahlaki vurgulara ve ıslah edici tutumuna rağmen devletten nemalanan büyük bir kitlenin nefretini kazanmış, varidatlarını azalttığı askerlerin öfkesiyle geri çekilmek zorunda kalmıştır. Böylece ahlaki yönetimin güçlü bir hamî olmaksızın siyaset karşısında yenildiğini göstermiştir. İbnu'l-Furât ise siyasi dehası ve yönetimdeki becerisine karşın yolsuzluk ve kan dökücülük gibi gayri ahlaki tutumları dolayısıyla başarısız olmuştur. Burada önemli olan İbnu'l-Furât ya da 'Alî b. 'İsâ değil onların şahıslarında temerküz eden farklı siyaset anlayışlarının değerlendirilmesidir.

Tarihî anekdotlar her ne kadar hal tercümelerindeki tasvirin başka bir noktaya taşınmasına katkı sunsalar da bugün hala çöküş sorununa cevap bulmaya çalışan anlatımlarla karşı karşıya olduğumuzu belirtmeliyiz. Dolayısıyla araştırmalarda tarihsel anlatımlardaki *kütleçekimsel merceklenme* etkisinin yaygın olarak hesaba katılması gerektiğini bir kere daha vurgulamalıyız. Bu etki hiçbir zaman tam olarak giderilemez ancak farklı zamanlarda ve türlerde kaleme alınmış eserlerin karşılaştırılmasıyla hadiseler ve/veya şahıslarla ilgili çok boyutlu bir perspektif yakalanabilecektir.

Çıkar Çatışması / Conflict of Interest:

Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir. / The author declared that there is no conflict of interest.

Finansal Destek / Grant Support:

Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA

- Abdülazîz ed-Dûrî. "Divan." *DîA*, 9:377-381.
- Amedroz, H. F., "Preface." *The Historical Remains of Hilâl al-Sâbi: First Part of His Kitab al-Wuzara and Fragment of His History 389-393 A. H.*, nşr. H. F. Amedroz, içinde 3-14. Leyden: E. J. Brill, 1904.
- ‘Arîb b. Sa‘d el-Kurtubî. "Şılatu Târîhi’t-Taberî." *Târîhu'l-Umem ve'l-Mulûk*, tah. Muhammed Ebû'l-Faql İbrâhîm, içinde 11:9-184. Beyrût: Dâru Suveydân, tsz.
- Arslan, İhsan. *Muktedir Billâh Döneminde Abbasîler*. İstanbul: Okur Akademi, 2014.
- Bâ Maḥrame, Ebû Muhammed eṭ-Ṭayyib b. ‘Abdillâh. *Kilâdetu'n-Nehr fî Vefeyâti'l-A'yâni'd-Dehr*. Nşr. Ḥalid Zevârî. Cidde: Dâru'l-Minhâc, 2008.
- Berkel, Maaïke van. "The Bureaucracy." *Crisis and Continuity at the Abbasid Court - Formal and Informal Politics in the Caliphate of al-Muqtadir (295-320/908-32)* Maaïke van Berkel, Nadia Maria El Cheikh, Hugh Kennedy ve Letizia Osti, içinde 87-109. Leiden: Brill, 2013.
- Bowen, Harold. *The Life and Times of Ali b. Isa: "The Good Vizier"*. Cambridge: Cambridge University Press, 1928.
- Hançabay, Halil İbrahim. *Abbâsîler Döneminde Vezirlik (295-530/908-1136)*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.
- el-Ḥarîrî, el-Kâsim b. ‘Alî b. Muhammed b. ‘Uşmân. *Maḳâmātu'l-Ḥarîrî*. Beyrût: Dâru'l-Beyrût li't-Ṭibâ‘a ve'n-Neşr, 1978.
- el-Ḥaṭîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Aḥmed b. ‘Alî b. Şâbit. *Târîhu Medîneti's-Selâm ve Aḥbâru Muḥaddişihâ ve Zikru Kuṭṭânihâ el-'Ulemâ' min Ğayri Ehlihâ ve Vâridihâ*. Tah. Beşşâr ‘Avvâd Ma‘rûf. Beyrût: Dâru'l-Ġarbi'l-İslâmî, 1422/2002.
- Hilâl eṣ-Şâbî. *Tuḥfetu'l-Umerâ' fî Târîhi'l-Vuzerâ'*. Tah. ‘Abdussettâr Aḥmed Ferâc. Kahira: Dâru İhyâ‘i'l-Kutubi'l-'Arabîyye, 1958.
- Hodgson, M.G.S.. *İslam'ın Serüveni*. Çev. Berkay Ersöz. Ankara: Phoenix Yayınları, 2017.
- İbn ‘Asâkir, Ebû'l-Kâsim ‘Alî b. el-Ḥasen. *Târîhu Medîneti Dimeşk*. Tah. Muḥibbuddîn Ebû Sa‘îd ‘Umer b. Ğarâme el-‘Amravî. 80 c. Byy: Dâru'l-Fikr li't-Ṭibâ‘a ve'n-Neşr ve't-Tevzî‘, 1996.
- İbnu'l-Cevzî, Ebû'l-Ferac ‘Abdurrahmân b. ‘Alî. *el-Muntaẓam fî Târîhi'l-Mulûk ve'l-Umem*. Nşr. Muhammed ‘Abdulḳâdir ‘Aṭâ ve Muştafâ ‘Abdulḳâdir ‘Aṭâ. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-‘İlmiyye, 1412/1992.
- İbnu'l-Eşîr, Ebû'l-Ḥasen ‘Alî b. Ebî'l-Kerem. *el-Kâmil fî't-Târîh*. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-‘İlmiyye, 2003.
- İbn Ḥaldûn, ‘Abdurrahmân b. Muhammed. *Muḳaddimetu Târîhi'l-'Allâmeti İbni Ḥaldûn*. Byy.: Dâru't-Tûnusîyye li'n-Neşr, 1984.
- İbn Ḥallikân, Ebû'l-'Abbâs Şemsuddîn Aḥmed b. Muhammed. *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâ'u Ebnâ'i'z-Zemân*. Tah. İhsân ‘Abbâs. Beyrût: Dâru Şâdir, 1972.

- İbn Hıbbân, Ebû Hâtım Muḥammed. *Sîretu'n-Nebeviyye ve Aḥbâru'l-Ḥulefâ*. Beyrüt: Mu'essesetu'l-Kutubu's-Şekâfiyye, 1987.
- İbnu'l-İmâd el-Ḥanbelî, 'Abdulḥayy b. Aḥmed b. Muḥammed. *Şezerâtu'z-Zeheb fî Aḥbâri men Zeheb*. Tah. Mahmûd el-Arnâ'ût. Dimeşk-Beyrüt: Dâru İbn Keşîr, 1986.
- İbn Keşîr, Ebû'l-Fidâ' İsmâ'il b. 'Umer ed-Dimeşkî. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. Tah. 'Abdullâh b. 'Abdilmuhsin et-Turkî. Riyad: Dâru Hicr li't-Ṭibâ'a ve'n-Neşr ve't-Tevzî' ve'l-İlân, 2003.
- İbn Miskeveyh, Ebû 'Alî Aḥmed b. Muḥammed. *Tecâribu'l-Umem ve Te'ākubu'l-Himem*. Tah. Seyyid Kisrevî Ḥasen. Beyrüt: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2003.
- İbnu'n-Neccâr el-Bağdâdî. *Zeylu Târîhi Bağdâd*. Muştafâ 'Abdulkâdir 'Aṭâ. Beyrüt: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2004.
- İbnu'n-Nedîm, Ebû'l-Ferac Muḥammed b. İshâk. *el-Fihrist*. Tah. İbrâhîm Ramadân. Beyrüt: Dâru'l-Ma'rife, 1997.
- İbnu't-Ṭikṭakâ, Muḥammed b. 'Alî b. Ṭabâṭabâ. *el-Fahrî fî'l-Âdâbi's-Sultâniyye ve'd-Duveli'l-İslâmiyye*. Tah. 'Abdulkâdir Muḥammed Mâyû. Beyrüt: Dâru'l-Kalemi'l-'Arabî, 1997.
- Kennedy, Hugh. "The Military." *Crisis and Continuity at the Abbasid Court - Formal and Informal Politics in the Caliphate of al-Muqtadir (295-320/908-32)*-, Maaïke van Berkel, Nadia Maria El Cheikh, Hugh Kennedy ve Letizia Osti, içinde 111-141. Leiden: Brill, 2013.
- Kremer, A. Von. *Ueber Das Einnahmebudget des Abbasiden-Reiches Vom Jahre 306 H. (918-919)*. Wien: [In Comission Bei Carl Gerold's Sohn], 1887.
- el-Mes'ûdî, Ebû'l-Ḥasen 'Alî b. el-Ḥuseyn. *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*. Ḳahira: Mektebetu's-Şekâfeti'd-Dîniyye, 2009.
- Mez, Adam. *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti -İslam'ın Rönesansı-*. Çev. Salih Şaban. İstanbul: İnsan Yayınları, 2013.
- Muhammad al-Faruque. *Some Aspects of Economic History of Iraq During The Early 4th/10th Century (295-335/908-945): The Role of Trade in The Economy*. Chicago: The University of Chicago Press, 1993.
- Osti, Letizia. "The Caliph." *Crisis and Continuity at the Abbasid Court -Formal and Informal Politics in the Caliphate of al-Muqtadir (295-320/908-32)*- Maaïke van Berkel, Nadia Maria El Cheikh, Hugh Kennedy ve Letizia Osti, içinde 49-61. Leiden: Brill, 2013.
- Özaydın, Abdülkerim. "Sûlî, Ebû Bekir." *DİA*, 37:492-493.
- Polatoğlu, Ahmet. *Astronomi ve Astrofiziğe Giriş*. İstanbul: Cinius Yayınları, 2019.
- Polatoğlu, Selahattin. "Abbâsî Devleti'nde Katipler (132-334/750-945)." Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, 2022.
- eş-Şafedî, Şelâhuddîn Ḥalîl b. Aybek. *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*. Tah. Aḥmed el-Arnâ'ût, Turkî Muştafâ. Beyrüt: Dâru İhyâ'i't-Turâs, 2000.

- Shaban, M.A.. *Islamic History A New Interpretation (A.D. 750-1055/A.H. 132-448)*. New York: Cambridge University Press, 1995.
- Sibṭ İbnu'l-Cevzī, Şemsuddīn Ebū'l-Muẓaffer Yūsuf. *Mir'ātu'z-Zemān fī Tārīhi'l-Aşyān*. Tah. Muḥammed Berakāt vd.. Dimeşķ: Dāru'r-Risāleti'l-Ālemiyye, 2013.
- Sourdel, Dominique. *Le Vizirat 'Abbāsīde de 749 A 936 (132 à 324 de l'Hégire)*. Damas: Institut Français de Damas, 1959.
- Sourdel, Dominique. "L'originalité du Kitāb al-Wuzarā' de Hilāl al-Şābi'." *Arabica* 5:3 (1958): 272-292.
- et-Tenūhī, Ebū 'Alī el-Muḥassin b. 'Alī. *Nişvāru'l-Muḥāḍara ve Aḥbāru'l-Muzākera*. Tah. 'Abbūd eş-Şālici. Beyrūt: Dāru Şādir, 1995.
- Yāķūt el-Ḥamevī. *Mu'cemu'l-Udebā' -İrşādi'l-Erīb ilā Ma'rifeti'l-Edīb-*. Tah. İḥsān 'Abbās. Beyrūt: Dāru'l-Ġarbi'l-İslāmī, 1993.
- Yılmaz, Saim. "Abbāsīlerin Siyasī Çöküş Dönemi Halifelerinden Kāhir-Billāh Dönemi (320-322/932-934)." *İstem* 12 (2008): 71-103.
- ez-Zehebī, Şemsuddīn Ebū 'Abdillāh Muḥammed b. Aḥmed. *Siyeru A'lāmi'n-Nubelā'*. Tah. Şu'ayb el-Arnā'ūt. Beyrūt: Mu'essesetu'r-Risāle, 1985.
- ez-Zehebī, Şemsuddīn Ebū 'Abdillāh Muḥammed b. Aḥmed. *Tārīhu'l-İslām ve Vefeyātu'l-Meşāhiri'l-A'lām*. Tah. Beşşār 'Avvād Ma'rūf. Beyrūt: Dāru'l-Ġarbi'l-İslāmī, 2003.